

ספר 'משנה למלך' והשפעתו על החשיבה הלמדנית

- א. הקדמה
ב. רבי יהודה רוזניס ויצירתו
ג. עריכתו של ספר 'משנה למלך' על ידי רבי יעקב כולי
ד. חדשנותו של ספר משנה למלך
- ה. 'פרשת דרכים' ו'דרך מצוותיך'
ו. 'תקופת הלמדנות', והשפעתו של הרב רוזניס
ז. סיכום

א. הקדמה

החיבור 'משנה למלך' הוא ליקוט מכתביו של רבי יהודה רוזניס, שנערך לאחר מותו על ידי תלמידו רבי יעקב כולי והודפס על סדר הרמב"ם. מיד עם צאתו הפך לספר מפורסם ומשפיע, ועד היום הוא מהספרים המצוטטים והמשפיעים ביותר בתקופת האחרונים. על אף זאת, עד כה נכתב אודות הספר ומחברו רק מאמר אקדמי אחד, המסכם בצורה ברורה ומאלפת את הידוע לנו אודות חייו ויצירתו של רבי יהודה רוזניס, ועל המקורות המרכיבים את הספר.¹

במאמר זה, ברצוני להוסיף נדבך על מחקר מקורותיו של הספר ועל האופן שבו נערך על ידי רבי יעקב כולי. בנוסף, אבקש לעמוד על המאפיינים החדשניים המרכזיים של החיבור, בהיבט צורת כתיבתו, תכניו, המקורות שהוא עוסק בהם ואופי הסברות והדיונים המצויים בו. לבסוף, אבקש להראות כי הספר אכן השפיע באופן ניכר על למדני הדורות הסמוכים לו, ובשל כך ראוי לראות בו את אחד ממבשרי הלמדנות המודרנית.²

ב. רבי יהודה רוזניס ויצירתו

רבי יהודה רוזניס נולד, ככל הנראה, בשנת ה'תי"ז (1657 או 1658).³ אין לנו הרבה מידע על שנותיו הראשונות אך נראה כי הצטיין בלימודיו כבר מגיל צעיר והיה לתלמידם של

- 1 שפיגל, יעקב שמואל, 'רבי יהודה רוזניס ויצירתו', בתוך: תא שמע ב' (תשע"ב), עמודים 855-888.
- 2 במונח זה אני מתכוון לקבוצה המוגדרת באופן גמיש, שנכללות בה דמויות מפתח כמו רבי אריה הלר (ה'קצות'), רבי יעקב לורברבוים (ה'נתיבות'), רבי עקיבא איגר ואחרים.
- 3 על פי דברי רבי יעקב כולי בהקדמתו לספר משנה למלך.

כמה מגדולי הדור.⁴ הוא נשא לאשה את בתו של הרב אברהם רוזניס (ממנו קיבל את שם משפחתו) שהיה תלמיד חכם גדול ומכובד.⁵ בהמשך חייו נראה כי עסק גם במסחר לפחות בתקופה מסוימת, אולם מאוחר יותר הקדיש את כל זמנו ומרצו ללימוד תורה ולעיסוקי הרבנות.⁶

הרב רוזניס נטל חלק במאבק נגד השבתאות בדורו, ובפרט נגד המנהיג השבתאי נחמיה חיון. בשנת ה'תע"ד (1714) חתם יחד עם שאר רבני קושטא על מכתב המוקיע את חיון ואת מעשיו. לאחר כעשר שנים היה הרב רוזניס מהחותמים על היתר החרם על חיון.⁷

בשמיני של פסח בשנת ה'תפ"ז (1727), נפטר הרב רוזניס והוא כבן שבעים שנה.⁸ בחיר תלמידיו - הרב יעקב כולי, שהיה נכדו של המהר"ם חביב, ולימים מחבר ליקוט 'מעם לועז' - ערך את הכתבים שהותיר אחריו. כשנה לאחר מותו יצאו לאור הספרים 'פרשת דרכים' ו'דרך מצוותיך', ולאחר עוד כשלוש שנים יצא לאור ספרו החשוב 'משנה למלך'.

כאמור, הרב רוזניס לא הוציא לאור את כתביו ואת חידושיו במהלך חייו. לפי הרב חיים בן עטר (ה'אור החיים') הסיבה לכך הייתה חששו מכך שיחשבו שכוונתו היא לחלוק ולהשיג על הקודמים לו (פרי תואר פד, יג). החיד"א מביא הסבר זה (שם הגדולים אות י, סג, מהר"ר רוזניס), וחולק עליו:

אמנם ידענו נאמנה מזקני רבני קושטנדינא יע"א שידעו שמה שלא הדפיס הרב הן בעודנו חי היה לפי רוב הענוה הקבועה באמת בלבנו, והיה אומר מה יתן זה לפום רבנן.

כמבואר בהערות השוליים הראשונות אצל שפיגל, הפרטים הביוגרפיים אודות הרב רוזניס המובאים שם מבוססים על מספר מקורות: רבי יעקב כולי, הקדמה לספר משנה למלך; רבי יעקב כולי ורבי אברהם רוזניס, הקדמה לספר פרשת דרכים; שלמה א' רוזניס, קורות היהודים בתורקיה ובארצות הקדם, סופיאה תרצ"ד-תרצ"ה, חלק ד, עמ' 107-113.

4 שפיגל, שם. לפי רוזניס (לעיל הערה 3) שם אביו של הרב רוזניס היה שמואל, אולם שפיגל נוטה להסתייג מקביעה זו. לפי החיד"א בספר שם הגדולים, רבותיו של הרב רוזניס היו רבי שמואל הלוי ור"י מטיראני, נכד המהרי"ט (החיד"א, שם הגדולים אות י, סג, מהר"ר רוזניס). וראו אצל שפיגל שם, בהערות 7 ו-8 שדן בדברים אלו של החיד"א.

5 ראו בשם הגדולים של החיד"א, ובדבריו המובאים בסמוך. ראו עוד אצל שפיגל (לעיל הערה 1) ליד הערה 10 ואילך.

6 על פי שפיגל (לעיל הערה 1) והמקורות אליהם הוא מציין בהערה 18.

7 שפיגל (לעיל הערה 1), הערה 25 ואילך. בנוגע להתרת החרם יש שכתבו כי הרב רוזניס והרבנים שחתמו עמו נאלצו לעשות זאת מאימת המלכות (ראו אצל שפיגל שם בהערה 27 ולידה).

8 רבי יעקב כולי (לעיל הערה 3), ההקדמה לספר פרשת דרכים. וראו עוד אצל שפיגל (לעיל הערה 1) בהערה 3.

קשה להכריע בין הטעמים, ונראה גם כי אין להוציא מכלל אפשרות כי הרב רוזניס דווקא התכוון להדפיס את כתביו, אך לא הספיק לעשות זאת מסיבה כלשהי, שלא הייתה לרצונו. אנחנו יודעים כי לצד הערות וחידושים שהיה הרב רוזניס כותב על גליונות ספרים כמו הטור, הרמב"ם ואחרים, ולצד ספר 'זכרונות' שבו כתב חלק מחידושו⁹ - חלק גדול מכתביו כבר היה מסודר בשמונה כרכים לפחות, שהכילו מאות רבות של סימנים על נושאים שונים, והרב כולי מעיד כי בשעת פטירתו של הרב רוזניס נגנבו ממנו שלושה ספרים שלמים שהיו 'ארוכים ומתוקנים'.¹⁰ קשה אפוא לשער שכל זה נעשה ללא כל כוונה של פרסום.¹¹ עם זאת, יתכן שלצד רצונו לפרסם את כתביו, קוננו ברב רוזניס אחד או יותר מהחששות שהוזכרו על ידי הרב בן עטר או על ידי החיד"א, ומשום כך הוא נמנע מפרסום הספר.

ג. עריכתו של ספר 'משנה למלך' על ידי רבי יעקב כולי

1. מבנה הספר ומקורותיו

ספרו החשוב ביותר של הרב רוזניס, שעל שמו הוא נקרא לרוב, הוא הספר 'משנה למלך'. כאמור, הספר נערך על ידי הרב יעקב כולי תלמידו, והוא נתן לו את שמו. בהקדמה לספר הוא מסביר את הסיבה בחירת השם: 'משנה' - משום שנכתב על המשנה תורה לרמב"ם, בעוד המילה 'מלך' משמשת כראשי תיבות לשלושת הפרשנים הקלאסיים של הרמב"ם - המגיד משנה, הלחם משנה והכסף משנה.¹²

בהקדמתו לספר, העורך עצמו - רבי יעקב כולי (להלן: העורך) מספר לנו על מלאכת העריכה. ההקדמה ארוכה, מליצית ביותר וקשה להבנה, אך חלק קטן יחסית באמצעה נוגע ישירות לענייננו. ראשית, מספר הרב כולי על השיקולים שהביאו אותו לערוך את דברי הרב רוזניס על סדר הרמב"ם:

ותרתי אני בליבי, אם אבוא ואערכה לפניך דברי צדיקים מריב לשונות הפוסקים עורכי מלחמות דשקיל וטרי בהו הרב ז"ל עדר עדר לבדו, הרי זה

9 שפיגל (לעיל הערה 1), הערה 85.

10 בהקדמה לספר 'פרשת דרכים'. ראו להלן בפרק ג בסוף סעיף 1.

11 שפיגל (לעיל הערה 1) כבר עומד על כך בקצרה בהערה 44, אבל לאורך גוף המאמר הוא מתיישר במשתמע עם הסברה כי הרב רוזניס לא תכנן להוציא את ספריו לאור.

12 "והיה משנה למלך כשמו כן הוא כי כל הדברים סובבים על ספר משנה תורה להרמב"ם ז"ל או על אחד מילידי ביתו ומקוה סוחרי המלך המה הגבורים מגיד משנה. ולחם משנה. וכסף משנה. כי כן דבר המלך בראשי תיבות שם רמ"ז הגה סרכין תלתא אשר נקבו בשמות".
(הציטוטים כאן ולהלן לקוחים מתוך הקדמת ר' יעקב כולי לספר משנה למלך, לעיל הערה 3).

לקט ואינו לפי כבודו. כי על כן חצני נערת והכינותי כסא מלכותו מתוקן ומסודר יפרד והיה לארבעה על סדר הלכות הר"ם במז"ל אבי התעודה גדול דעה.

הטעם, אם כן, הוא 'חוסר הכבוד' שבפרסום דברי המשנה למלך כ'עדר עדר לבדו'. אלא שעל מנת לסדר את דברי הרב רוזניס על סדר הרמב"ם, היה צורך בעבודת עריכה אינטנסיבית.¹³ הרב כולי מתאר כיצד הוא פיצל טקסטים שכתב הרב רוזניס והצמיד אותם להלכות שונות ברמב"ם, והוא מביא לכך שלוש דוגמאות: תשובה של הרב רוזניס 'בדין המומיא', דברים מפוזרים שכתב בענייני גיטין, ו'קונטרס הריבית'.¹⁴

מלאכת העריכה לא הייתה פשוטה. הרב כולי מתאר כי במשך למעלה משנתיים הוא השקיע בעבודה זו את מירב מרצו,¹⁵ שרק "אלוקים הבין דרכה ואיש לא ידעה". ה'טרחה יתירה' של מלאכת העריכה נבעה אפוא מהצורך לסדר את כתבי הרב רוזניס על סדר הרמב"ם, אך גם מכך שלא היה ברור למה מתייחס כל קטע מכתביו של הרב רוזניס ועל מה הוא נכתב במקור, ומכך שכתב היד היה קשה לקריאה. קושי מיוחד נוצר כאשר הרב רוזניס נשא ונתן ב"אותם הדינים לא הוזכרו בהרמב"ם מאחר שלא הובאו בתלמוד".

כיצד היו מסודרים הכתבים מלכתחילה? העורך מציין כי הוא ערך את כתביו של הרב רוזניס בין השאר ממה שמצא בגיליונות הספרים: "וכן על זה הדרך הוא בכל החידושים שמצאתי הוא [=אולי צריך לומר 'הן'; א"ב] במכתב או בגיליונות הטור ובשאר ספרים שהכל נכתב לפי מקומו". עדויות לכך ניתן למצוא אף בתוך ספר משנה למלך עצמו, שאנו מוצאים בו הפניות לגיליונות על הרמב"ם,¹⁶ על ספר ארבעה

13 "ויען דרכה של תורה כפטיש יפוצץ סלע מענין לענין על כן אמרתי כל דבר שהוא מקצועו גדול מתפוצץ לכמה נצוצות תנתח לנתחיו כל נתח לעצמו".

14 "תא ואחוי לך זכר לדבר. בדין המומיא"א נסתפק הרב המחבר שלשה ספקות. האחד משום טומאת כהן. והשני משום איסור סחורה. והשלישי משום איסור הנאה. ובכל חקירה מאלו נשא ונתן כיד ה' הטובה עליו עד יצא כנו בצדקו. ואני הבאתי הספק הראשון ברפ"ג מהלכות אבל והשני בספ"ח מהל' מאכלות אסורות והשלישי בספ"ד מהלכות אבל, כל דבר במקומו כי שם ביתו. וכל מידי דשייך בטיב גיטין ממה שנשא ונתן הרב ז"ל בדבורי התוספות ושאר הפוסקים וכל הספיקות שנסתפק בהם הנה הבאתי בהלכות גירושין. וכמו כן קונטרס הרבית שחיבר הרב ז"ל על איזה סימנים מהטור כתבתי בהלכות מלוה ולוה. כל פרט קנה מקומו באותו פרק שהוא עיקר ושורש הדין לא הפרשתי ממין על שאינו מינו וכן על זה הדרך בכל החידושים שמצאתי במכתב או בגיליונות הטור ובשאר ספרים. שהכל נכתב לפי מקומו".

15 "כי זה שנתיים ימים ועד השלושה בכל כחי עבדתי ואחר עד עתה לפי רוב המעשה".

16 בכמה מקומות אנו מוצאים את הביטוי 'נ"ב', כלומר - נכתב בצידו, שמכאן יש ללמוד כי מקור הדברים הוא מגיליון הרמב"ם שכתב הרב רוזניס. ראו למשל בבית הבחירה (יב, ה). וראו אצל

טורים¹⁷ על שו"ת הריב"ש¹⁸, ואולי אף על ספרים נוספים.¹⁹ זאת ועוד, לדברי החיד"א, שפעל בקושטא כשנות דור לאחר עריכת המשנה למלך, חלק מאותם הגליונות שהעתיק הרב כולי לא נכתבו כלל על ידי הרב יהודה רוזניס, כי אם על ידי חמיו - הרב אברהם רוזניס.²⁰

יש לשער שהטקסטים שמתוכם נערך ספר משנה למלך נכתבו על פני זמן רב. ואמנם, שפיגל מצא ראיה יפה לכך שזמן כתיבתם של חלק מהטקסטים הוא מוקדם ביותר: בהלכות מכירה (כד, טו) מזכיר רבי משה בבבנישתי כמי שעדיין נמצא בין החיים. רבי

- שפיגל (לעיל הערה 1), הערה 80. הערכתו ההגיונית והסבירה של שפיגל היא כי רוב מה שנכתב בגיליון הרמב"ם הוכנס לספר משנה למלך בצורה אורגנית, גם ללא ציון מפורש. למעשה, באופן דומה יש לשער גם לגבי גיליונות הספרים האחרים.
- 17 ראו למשל באישות (כג, ג), ואצל שפיגל (לעיל הערה 1) בהערה 79.
- 18 בחובל ומזיק (ת, י), מביא הרב כולי בהגהתו את דברי הריב"ש, וכותב "וכתוב שם מכ"י של הרב המחבר" והוא מביא הערה קצרה מדברי הרב רוזניס.
- 19 ראו להלן בסעיף 3.
- 20 לדבריו, זהו ההסבר להשגות החריפות שאנו מוצאים בספר משנה למלך: "עוד זאת אדרש שבכמה מקומות שיש איזה דברים קצרים בס' מש"ל ובפרט כשכותב בתוקף להשיג על האחרונים כל זה לאו מר חתים עלה ואינו מתורת הרב. רק הן הן דברי הרב מר חמיו מהר"א רוזניס והרב העתיק דברי מר חמיו בגליונות ומצאם מהר"י כולי מכתבת ידו וחשב דתורה דיליה היא וזה קבלתי מפום רבנן קדישי". (שם הגדולים, לעיל הערה 4). דברים דומים כותב החיד"א גם בשו"ת חיים שאל (סי' יב). באופן כללי, החיד"א מתייחס לעריכת ספר משנה למלך על ידי הרב כולי במספר מקומות, כשלצד הכרה בחשיבותה של מלאכת העריכה, יש בדבריו גם נימת הסתייגות מתונה כלפיה. כך, בשם הגדולים, עוד לפני ההערה על כך שה'דברים הקצרים' וההשגות לא נכתבו על ידי רבי יהודה רוזניס, כותב החיד"א על הרב כולי כי "אם היות שהגדיל לעשות מלאכה וחכמה בסדר נאה אפריון נמטייה. מ"מ לגודל המלאכה בכמות ואיכות ורוב הטורח שאיר איזה גרגיר בתוך מלאכת הקדש", וכוונתו היא לעריכה לקויה, והוא מביא דוגמא לדבר, ומפציר במעייני ש"יפקח עיניו אם יתכן שמחמת הסדור הוא הדבר הקשה על הרב". בספרו מראית העין (ליקוטים ו) הוא מעיר שוב על סדר עניינים לקוי בדברי המשנה למלך בהלכות מעילה (ה, יד) ומיחס זאת למלאכת העריכה ("וזה הלשון הבא אחריו... היה כתוב בנייר אחר והוא מהדורא אחרת והמסדר ז"ל סידרם באופן זה והיו לאחדים בידו"). בשו"ת יוסף אומץ (קה) הוא כותב שרבי יהודה רוזניס "היה כותב בגליוני הספרים לזכרון וזמנין דהיה במושכל ראשון ושיטין רוטי והוטו ולזכרון קאתי ביום שידובר. ומהר"י כולי זלה"ה המסדר שכל ידיו והפליא לעשות עלה בקבץ ופנה לסובב ולא הניח דף או גיליון או רשימה שלא סידר והיד כותבת על סדר הרמב"ם ואין ספק כי מלאכה גדולה עשה ובא בשכרו כפול מן השמים. אמנם באו אל קרבנה איזה גליונות ורשימות שלא כתבם הרב ז"ל אלא להערה או לזכרון. גם דזמנין דמשכחת איזה דבר שלא במקומו כמ"ש אני הדל במקום אחר בס"ד".

משה זה נפטר בשנת ה'תל"ז (1677), ככל הידוע לנו, חמישים שנה לפני פטירתו של הרב רוזניס, שהיה אז בן כעשרים או אך מעט יותר.²¹

כמו כן אנו יודעים כי הרב רוזניס כתב ספר 'זכרונות'. זכרונות אלו מזכירים ארבע פעמים במהלך הספר: בפעם אחת העורך מציין מיד - "א"ה חבל על דאבדין" (גיירושין ח, יא ד"ה ודע דכל). בפעמיים אחרות העורך דווקא מפנה למקום שבו נכללו הדברים.²² בפעם הרביעית העורך שותק באופן מפתיע (שם ד"ה ויש ליי). יתכן אפוא שאותו ספר זכרונות היה מחולק לכמה כרכים, שאחד מהם אבד.

מעבר לכך אנחנו יודעים כי הרב רוזניס כתב תשובות. על חלק מהתשובות אנו יודעים מספרים אחרים של גדולי דורו,²³ בעוד שחלק מהתשובות נכנסו לספר משנה למלך עצמו.²⁴

ואולם, נראה כי המקור העיקרי שממנו נערך ספר משנה למלך הוא ספרי הסימנים שהותיר אחריו הרב רוזניס. ספרים אלו, באופן מפתיע, אינם מזכירים במפורש בהקדמתו של הרב כולי לספר משנה למלך,²⁵ אך הם מופיעים פעמים רבות בתוך הספר משנה למלך עצמו.²⁶

21 ראו אצל שפיגל (לעיל הערה 1), הערה 3.

22 באחת הפעמים הוא כותב 'תמצאנו לקמן בסמוך דין ו' (מקוואות י, א). ובפעם אחרת הוא כותב: "גם בקונטרס הזכרונות של הרב המחבר הוכיח כן מדברי התוס' בכמה דוכתי ואכתוב דבריו בהל' נזירות פ"ד כי שם ביתו יע"ש" (יסודי התורה ה, ח).

23 כמו למשל השו"ת 'מוצל מאש' לרבי יעקב אלפנדרי (ראו שם בסימן ו, סימן לח, ומקומות נוספים). וראו עוד אצל שפיגל (לעיל הערה 1), בהערה 86 ואילך.

24 ראו למשל בבכורות ד, א; מלוה ולוה כא, א. וראו עוד אצל שפיגל (לעיל הערה 1), הערה 89. על התשובה 'בדין המומי"א' מספר לנו כאמור העורך עצמו בהקדמתו לספר, ראו לעיל הערה 14.

25 אינני יודע מדוע העורך אינו מספר במפורש בהקדמתו על קיומו של ספר הסימנים על אף שנראה כי זהו המקור העיקרי לטקסט שבספר משנה למלך. יתכן לכאורה שהסיבה היא כי לגבי ספרים אלו לא שייך הטעם שכתב הרב כולי כי "עדר עדר לבדו, הרי זה לקט ואינו לפי כבודו" משום שמדובר בטקסט ארוך ומסודר יותר. לפי זה, הרב כולי בחר להבליט את המקומות שבהם הייתה הצדקה פשוטה וישירה למלאכת העריכה שלו, ולא מקומות שבהם הסיבות לעריכה היו מסובכות יותר. ואולם, לפי השערת דלקמן שגם חלק גדול מהסימנים לא היו ערוכים ושלמים דים, הרי שגם הם היו צריכים להיות 'מונתחים לנתחים' (כלשון החיד"א) ולהיערך על סדר הרמב"ם כמו יתר כתבי הרב רוזניס. מכל מקום יתכן שהעורך לא רצה להיכנס לכל זה ולכן נמנע מלהזכיר את ספר הסימנים, וצריך עיון.

26 ראו דוגמאות רבות לכך להלן בהערות 27 ו-28. וראו עוד בשם הגדולים, לעיל הערה 4. על יחס החיד"א לעריכת המשנה למלך ראו לעיל הערה 20.

בהקדמה לספר פרשת דרכים - ספר דרשות מאת הרב רוזניס שנערך גם הוא על ידי הרב כולי ופורסם לפני המשנה למלך - מתוארת גניבה של שלושה ספרים מתוך כתביו של הרב רוזניס. מתוך ספר משנה למלך (ראו למשל בתרומות י, יח) אנחנו יודעים כי אחד מהספרים היה הכרך השלישי של ספר הסימנים. סביר כי כרך אחר שנגנב היה חלק מתוך ספר ה'זכרונות' המתואר לעיל. זהותו של הספר השלישי איננה ידועה, אבל יש מקום להניח כי מדובר בספר דרשות, שכן גניבת שלושת הספרים מוזכרת בהקדמה לספר הדרשות של הרב רוזניס.

2. ספר הסימנים ואורכו המשוער

בבואנו לשחזר משהו מן הצורה והמבנה של החיבור רחב הממדים שכתב הרב רוזניס אנו נתקלים בבעיה: מאזכורו של החיבור ברחבי ה'משנה למלך' אנו יודעים כי מדובר בשמונה ספרים לפחות (ראו בתמידין ומוספין ב, י: "וכמו שהארכתי בזה בס' שמיני סימן ו"), שמסתבר כי כל אחד מהם הכיל בממוצע לפחות כמאה סימנים.²⁷ בהערכה מינימלית נראה כי מדובר לכל הפחות על שמונה מאות סימנים, ואם נחסיר מכאן את הספר השלישי - שבע מאות. אולם, אם ננסה בזהירות לעמוד על אורכם הממוצע של הסימנים על ידי בחינת אורכי הדיבורים המתחילים שבספר משנה למלך (במקומות שנראה כי עברו עריכה מינימלית) ונכפול ב-700, נקבל מספר מילים גדול משמעותית ממספר המילים שאנו מוצאים בספר בפועל.²⁸

27 ראו במעשה הקרבנות יג, ה: "וכבר הבאתי דבריהם בספר רביעי סימן קמ"ד יע"ש (א"ה יתבאר בסמוך)". אם כן, בספר הרביעי היו 144 סימנים לפחות. בנוסף, הרב רוזניס מפנה במהלך החיבור לדברים שכתב בספר א סימן פט (תמידין ומוספין א, ז: "אי בעינן שימשול האור ברובו או אפילו במקצתו סגי עיין במה שכתבתי בספר א' סימן פ"ט"). במקום נוסף מפנה הרב רוזניס בסתמא לסימן פט כלשהו (כלים כג, ט: "הוא מה שכתבתי בס' פ"ט בפירושו התוספתא דקדרה שהיא מלאה משקין טהורין ותורמוסין טמאים כו' דמיירי דתורמוסין הללו היו כביצה בשעת קבלת טומאה וצמקו וחזרו ותפחו") לפי תוכן הדברים נראה בבירור שלא מדובר באותו הסימן, ואם כן יש לנו שני ספרים לפחות המכילים לפחות 89 סימנים.

בשולי הדברים יש לציין כי הרב רוזניס מפנה לפעמים גם למספרי העמודים של ספרו. אחד מהספרים היה כנראה ארוך למדי - 179 עמודים לפחות, אבל לא ברור מה ניתן להסיק מכך. איננו יודעים כמה מילים היו בכל עמוד, ואיננו יכולים לדעת גם מה היה אורכם של יתר הספרים.

28 ניתן להסתכל במקומות שהעורך מפנה אליהם ככאלו שהיו סימנים בספר הסימנים המקורי, ולראות כי מסתבר ביותר שמדובר בסימן אחיד ושלם. מבלי להיכנס כאן לספירה מדוקדקת של כל אחד מהקטעים, אומר כי רובם של הקטעים כוללים 1500 מילים ויותר, ובממוצע למעלה מ-2000 מילים. בחישוב פשוט עולה כי רק ספר הסימנים של הרב רוזניס היה צריך לכלול כמיליון וחצי מילים, מבלי לכלול דברים שהוספו מתשובות הלכתיות, מה'זכרונות' ומתוך גליונות

אפשרות אחת היא לומר שבמסגרת העריכה האינטנסיבית של הספר, העורך לא רק התאים כל דבר למקומו על ידי פיצולם של כתבים, כפי שהוא מתעד לנו בעצמו בהקדמתו, אלא גם על ידי איחודם. יתכן אפוא שדברי המשנה למלך בדיבור המתחיל מסוים מורכבים מהרכבת כמה סימנים, ובכך ניתן מענה לשאלת כמות הסימנים.

אולם, הדיבורים-המתחילים האמורים אינם נראים ככאלה שחוברו מתוך כמה סימנים נפרדים, בטח לא משלושה או ארבעה סימנים. כמו כן, בניגוד להערות שרשם הרב רוזניס בגליונות הספרים, שלגביהם אנו יודעים שהעורך חיבר לעיתים כמה הערות למקום אחד, הרי בנוגע לסימנים - שהיו כבר ערוכים - אין לכך הצדקה צורנית. זאת ועוד, אם סימנים מסוימים אכן אוחדו, היינו מצפים גם לראות את חלק מההפניות לסימנים מתייחסות לאותו הדיבור-המתחיל עצמו: כלומר, שחלק מההפניות שציין הרב רוזניס כבר 'נחסכות' על ידי עבודת העריכה של הרב כולי, כך שלא יהיה צורך להפנות לדיבור המתחיל אחר, אלא ההפניה תהיה לאותו הדיבור עצמו, אולם לא מצאתי מקרה כזה ברחבי הספר.²⁹

הסבר נוסף הוא כי הרב רוזניס לא באמת כתב את כל שמונת הכרכים שאותם ציין, אלא רק חלק מהסימנים במלואם, ואחרים הוא השאיר כסקיצות או כהערות על מנת לכתוב אותם אחר כך. אף אם אין ראייה לדבר - זכר לדבר, כאשר באחד המקומות כותב העורך על דברי הרב רוזניס (מעשה הקרבנות יג, ה):

וכן נראה שהוא דעת התוס' בכמה מקומות וכבר הבאתי דבריהם בספר רביעי
סימן קמ"ד יע"ש (א"ה יתבאר בסמוך).

נראה שכוונתו היא למה שמובא בהמשך אותה ההלכה, על המילים הבאות בלשון הרמב"ם.³⁰ אם כך הם פני הדברים, יעלה כי קטע קצרצר וגולמי זה היווה סימן בספר

הספרים שלו. להשוואה, לפי ספירת המילים שבפרויקט השו"ת בספר משנה למלך העורך כפי שהוא לפנינו יש (רק) 894,490 מילים.

29 יתכן לכאורה שבמקרים כאלו הייתה קיימת הפניה והרב כולי מחק אותה במהלך העריכה, מכיוון שהיא אינה נצרכת, אלא שאם כך, לא מובן מדוע הוא לא עדכן גם את ההפניות האחרות כך שיפנו רק לדיבור המתחיל ברמב"ם כפי שהוא בספר משנה למלך שלאחר העריכה.

30 דיבור המתחיל 'זאח"כ נותנה בכלי שרת כו', ראו בהערה הבאה. לא נראה שהכוונה היא לדברים הארוכים יותר, המופיעים בהמשך בהלכה י, על אף שגם שם הדיון רלוונטי, משום שמה שמופיע בהמשך הדיבור המתחיל מתאים יותר לתיאור של העורך בהערות. כמו כן, כאשר הוא מפנה להלכות סמוכות, אף אם הן באותו הפרק, הוא עושה זאת בלשון שהדבר יתבאר 'לקמן בפרקין' (ראו למשל ביסודי התורה, ה, ב; חמץ ומצה, ב, י), בעוד שהלשון 'בסמוך' היא כאשר מדובר על דברים באותה ההלכה עצמה.

הסימנים המקורי.³¹ מסתבר אפוא שחלק מהסימנים אכן היו קצרים מאוד, ואולי אף נשער שמדובר דווקא באותם סימנים שהיו בסופי הכרכים (סימן קמד - 144, הוא המספר הגבוה ביותר שמצאתי עבור סימן בכרכיו של הרב רוזניס), והרב רוזניס לא הספיק עוד לפתחם לכדי דיון שלם, ולכן הם נותרו בגדר רשימות קצרות בעלמא.³² אם כנים הדברים, יעלה בידינו הסבר נוסף לאי־פרסומו של ספר הסימנים על ידי רבי יהודה רוזניס עצמו, שכן הספר מעולם לא הושלם (וראה לעיל בדיון בסוף פרק ב).

אפשרות נוספת שיש להביא בחשבון היא שבנוסף לספרים שנגנבו - אבדו עוד חלקים גדולים מן הכתבים. במקומות רבים (49 במספר) מציין העורך 'חבל על דאבדין', כאשר לכאורה לפי המסופר בהקדמות למשנה למלך ולפרשת דרכים ניתן היה לחשוב כי כל הכתבים שאבדו נכללו בשלושת הספרים שנגנבו. עם זאת, באחת הפעמים מצאתי (אישות ד, יט):

א"ה: ודע דנסתפק הרב המחבר ז"ל במקדש באתרוג דאינו שוה פרוטה
ובשביל מצותו שוה מהו וכבר הובאו דבריו הנחמדים בס' בני חיי סימן מ' יע"ש
וזה אחת מן ההלכות שנגנבו או נאבדו.³³

מכאן נראה שמלבד הכתבים שנגנבו יש כתבים נוספים שאבדו, ואולי ביניהם היו חלקים מתוך ספר הסימנים הגדול של הרב רוזניס. עם זאת, מעניין כי בשאר הפעמים, וכן בהקדמותיו לספרים, מזכיר העורך רק את גניבת הספרים, כדלעיל.

כמו כן, בכמה מקומות אנו מוצאים בדברי המשנה למלך הפניות לדברים שהוא יכתוב להלן, והעורך כותב שם 'חבל על דאבדין' (למשל: עבודה זרה ז, יב; שם, יז; טומאת מת ג, ג). בחלק מהמקומות נראה כי אין מדובר בדברים שנמצאו באותם ספרים גנובים, אלא הדברים היו אמורים להיכתב בסמוך. אפשרות אחת היא שהמחבר מעולם לא הספיק לכתוב את

31 אביא כאן את הדברים כלשונם: "ואח"כ נותנה בכלי שרת כו'. כתב מרן נראה שהכלי שהיה בולל בו לא היה כלי שרת כו'. והתוס' פ"ב דחולין (דף ל"ו) ד"ה צריד כתבו דהיה כלי שרת. ועיין בפרק כל המנחות (דף נ"ז) דאמרינן א"ל רב פפא לאבבי והא איכא ביסא דלח הוא א"ל כגון ע"ג קטבליא ועיין בתוס' פרק שתי הלחם (דף צ"ה) ובפ' המזבח מקדש (דף פ"ח) ד"ה מדות כתבו דביסא היה כלי שרת וביסא הוא הכלי שבוללין בו הסולת עם השמן ועיין בתוס' פרק כל שעה (דף ל"ו) ד"ה במקום זריזים ועיין ברש"י פרק י"א דמנחות (דף צ"ו) ועיין בפ"ק דמנחות (דף ט') דאמרינן ור' יוחנן אמר פסולה כיון דעשייתו בכלי וכו' ועיין במ"ש התוס' שם". סך הכל 110 מילים.

32 עם זאת, יתכן גם שהעורך חתך חלק מהקטע המקורי על מנת להצמיד אותו לדיון הארוך יותר.

33 והשווה לדבריו במכירה כז, יא: "והרב המחבר ז"ל שקול וטרי טובא בדבריו וכבר נדפסו דבריו בספר מוצל מאש סי' י"ז יע"ש. וזה אחת מן ההלכות שנגנבו בכלל ספריו כי לא מצאתי רמז מזה בכתובותיו שבידי חבל על דאבדין".

הדברים. במקרים אחרים אנו מוצאים טקסט המפסיק באמצע המשפט (למשל: טוען ונטען טו, ט; סנהדרין ג, ו; נדרים ד, יא). במקרים אלו פחות מסתבר לומר כי המחבר לא הספיק להשלים את הדברים, וסביר יותר שהדפים שעליהם הם היו כתובים - אבדו (או נגנבו).

3. פעולות העריכה בספר

מתוך הקדמותיו של רבי יעקב כולי לספרי הרב רוזניס, ובמיוחד לספר משנה למלך, וכן מתוך מבנה הטקסט שלפנינו והערות העורך השזורות בו, ניתן להתחיל ולשער מה הן פעולות העריכה שבוצעו בטקסט וכיצד הגיע מצורתו המקורית לזו שמופיעה כיום לפנינו.

בהקדמתו לספר משנה למלך מספר הרב כולי על עבודת העריכה שעשה. עם זאת, פעולות העריכה שהוא מביא כדוגמה לפועלו אינן פעולות קיצוניות: ברוב המקומות הוא מספר כיצד סידר את הדברים במקומם הנכון. הוא מביא רק דוגמא אחת למקום שבו פיצל תשובה של הרב רוזניס לשלושה חלקים, כדי שכל אחד מהחלקים יהיה במקום הראוי לו.³⁴

אך יש לנו מספר עדויות לכך שהרב כולי לא רק פיצל טקסטים אלא גם איחד אותם, כי הוא הוסיף מעט טקסט על מנת לחבר בין קטעים שונים, וכי לעיתים הוא אף שינה את הניסוח משיקולי עריכה ומבנה. כך למשל אנו מוצאים כי בהלכות מלוה ולוה (כא, א) כותב העורך:

א"ה מצאתי בתוך כתבי הקדש תשובה אחת לרבני אינדירני ומהר"ר אליעזר ן' שנג"י ז"ל בענין ב"ח אם גובה מהראוי ומה שהשיב על זה הרב המחבר ז"ל וראיתי להדפיסם פה יען דין שבח וראוי בחדא מחתא שנו חכמים בלשון המשנה וזה נוסחם.

גם במקומות שאין הוא מציין זאת במפורש, ברור כי במקומות רבים צירף העורך דברים שמצא בגליונותיו של הרב רוזניס לדברים אחרים שנכתבו בספר הסימנים, בתשובותיו, או בגליונות אחרים. כך, אנו מוצאים פעמים רבות דיון במשנה למלך שמיד לאחריו מתחיל נושא חדש במילים: 'כתב הרשב"א' (שבועות ו, ג), 'כתב הטור' (גירושין ב, כ), 'כתב מרן' (גירושין, כ; שם ט, כו; נדרים א, א; ועוד), 'כתב הריב"ש' (אישות ד, ה; ועוד), 'כתב מהרימ"ט' (נזירות ב, יז; ועוד). ועוד. כאשר הדיון בדבריהם של כותבים אלו הוא לעיתים קרובות מנותק למדי מהדיון שהופיע קודם לכן.

בעוד אנו יודעים כי הרב רוזניס כתב הערות בגליונות הרמב"ם, הטור והריב"ש, אין לנו ידיעה ברורה וודאית בנוגע לספרים אחרים. יתכן כי ההערות על ספרים אלו נכתבו

בפני עצמם, כסימנים קצרים וראשוניים עבור ספר הסימנים, או כחלק מ'ספר הזכרונות' או מכתבים אחרים. עם זאת, לפי הסגנון, וכאשר יש לנו מקומות רבים יחסית שבהם אנו רואים דיון נפרד בדברי הספרים האמורים, כמו במקרים שצוינו לעיל, מסתבר כי לפחות חלק מהדברים נלקחו מגליונות הספרים.

נציין כי כאשר מובאים דברי הטור או השולחן ערוך - הם ממוקמים בדרך כלל בתחילת הלכה, ונדיר למצוא שרק באמצע ההלכה מובאים דבריו, כמו לגבי הריב"ש ומהרי"ט. הסיבה היא, ככל הנראה, מטעמי עריכה - הדברים שכתב הרב רוזניס בגליון הטור היו רבים יותר, משמעותיים יותר וארוכים יותר, וכן הטור עצמו הוא פוסק מרכזי יותר. מטעמים אלו החליט העורך להתחיל את הדיון תמיד בדברי הטור, וההוספות מגליונותיו של הרב רוזניס על ספרים אחרים מובאות רק לאחר מכן.

במקומות אחרים נראה כי העורך מקצץ מהלשון המקורית של הרב רוזניס, מטעמי חיסכון במקום,³⁵ כאשר לפחות במקום אחד נראה כי הוא ערך מחדש את הדברים על מנת לקצרים, שכן הם מופיעים במלואם כבר במקום אחר.³⁶

בנוסף לעריכה האינטנסיבית של כתבי הרב רוזניס, הוסיף הרב כולי לספר משנה למלך הרבה מתורתו שלו עצמו: המשך דיונו של הרב רוזניס תוך התמודדות עם שאלות העוללות לצורך (עבודה זרה ז, יב; אישות ב, יח; ד, ז ועוד), תירוצים על קושיות של הרב רוזניס, גם במקומות בהם נשאר הרב רוזניס ללא פתרון (ביכורים ד, ג), וקטעים שלמים, לעיתים ארוכים מאוד, שמתחילתם ועד סופם נכתבו על ידי הרב כולי (יסודי התורה ה, ד; הלכות מעשר ה, כב; הלכות שגגות יג, ה). עם זאת, לא מצאתי אף מקום שבו העורך חולק על דברי הרב רוזניס, או מקשה על דבריו מבלי לתרץ את הקושיה.³⁷ בדרך כלל, מכל מקום, העורך אינו מוסיף על דברי הרב רוזניס אלא הפניות המלוות לכל היותר בהערות קצרות. המקורות שהעורך מפנה אליהם כוללים ספרים רבים

35 כך למשל בעבודה זרה ה, יא, בתחילת הדיבור: "א"ה פלוגתא דר"י ור"ל בפ' כל הצלמים [מ"א ב] וכבר הבאתי הסוגיא לעיל בפרק ז' דין ז' ע"ש". וראו עוד בהלכות אישות (ד, ז): "א"ה וכבר הבאתי סוגיא זו לעיל בדברי הרב המחבר פ"ב מהלכות אלו דין י"ח יע"ש".

36 בסוף הלכות מלכים בדין ח יש קיצור של משהו שכתוב בדין ז (וכן מובא שם בהערה במהדורת פרנקל). ההסבר הנמעט הכרחי לכך הוא כי העורך קיצר מדעתו את דבריו של הרב רוזניס בשביל להכניס אותם למקומם הרלוונטי, לאחר שהאריך בהם קודם לכן בסמוך. עם זאת, מסתבר כי העורך עשה כן רק במקומות שבהם כבר הופיעו דבריו של הרב רוזניס במלא אורכם, והוא הוסיף את הקיצור במקום אחר רק להשלמת התאמתו של החיבור לספרו של הרמב"ם.

37 מקום מעניין לציון בהקשר זה הוא הדיון ביסודי התורה (ה, ב) שם מקשה הרב כולי על דברי הרב רוזניס מספר קושיות, אלא שבסופו של הדיון הוא מתרץ כי גרסתו של הרב רוזניס בגמרא הייתה שונה, וכפי שמוכח מדבריו במקום אחר בספר.

של חכמי המרחב העות'מאני מהדורות הסמוכים, כאשר הבולט שביניהם הוא ככל הנראה מהר"ם חביב, סבו של העורך, המוזכר לרוב בראשי התיבות 'רמ"ז' - רבי מורי זקני.³⁸

עבודתו של הרב כולי נשאה פרי. נראה כי עריכת ספר משנה למלך כפירוש לרמב"ם עשתה חסד גדול עם הספר, ויש לזקוף לזכותה חלק גדול מן התפוצה וההשפעה הרחבות שנודעו לו.³⁹ כשמונה שנים לאחר ההדפסה הראשונה של הספר, בקושטא בשנת ה'תצ"א (1731), הודפס הפירוש שנית ביעסניץ יחד עם הרמב"ם ושאר נושאי הכלים המקובלים (בשנת ה'תצ"ט 1739). מאז נהפך הספר לאחד מהפירושים הסטנדרטיים לרמב"ם והוא הודפס מכאן ואילך כמעט בכל הדפסה והפך למעשה לנושא הכלים האחרון של הרמב"ם שהצליח להתקבע כ'קאנוני'.

ד. חדשנותו של ספר משנה למלך

בשביל לעמוד על חשיבותו של ספר משנה למלך, ראשית יהיה עלינו להצביע על כמה מאפיינים חשובים המבדילים אותו משאר ספרי תקופתו. אין מדובר כמובן בדברים חדשים לחלוטין, אלא בעניינים מסוימים המתבלטים בספר זה יותר מאשר בספרים אחרים שקדמו לו. ברצוני לסקור בקצרה שלושה אלמנטים שהמשנה למלך מתאפיין בהם כחדשן:

- א. בצורת כתיבת הדברים.
- ב. בתכנים ובמקורות שהוא משתמש בהם.
- ג. בנושאים ובסברות שבהם הוא בוחר להתמקד.

38 ראו אצל שפיגל (לעיל הערה 1). המהר"ם חביב נזכר 3 פעמים בשמו, ועוד 40 פעמים בתור ה'רמ"ז'. כמו כן מוזכרים פעמים רבות חכמים אחרים בני אותו המרחב והתקופה, פחות או יותר: מהר"ש יפה (הרב רוזניס מרבה מאוד להזכיר אותו בדרשותיו בספר פרשת דרכים); רבי חיים שבתי (מהר"ח"ש); רבי חיים אלגאזי (הראשון, מחבר הספר בני חיי), הרב משה גאלנטי; הרב משה חגיז; המהרשד"ם; המהר"ש ששון; הרב יהושע בנבנישתי; המהרל"ח; ועוד. מסקירה לא מדויקת נראה כי אין כותבים שהעורך מזכיר פעמים רבות והרב רוזניס עצמו לא מזכיר כלל. הוי אומר, תרומתו העיקרית של רבי יעקב כולי במובן זה היא כמותית - בעוד הרב רוזניס ממעט יחסית להזכיר את כתבי האחרונים, ובכללם את רבני טורקיה בדורות שקדמו לו, העורך מרבה להביא מדבריהם ולהפנות אליהם. אגב, מעניין לציין כי יש מספר חכמים שהרב רוזניס עצמו מרבה לצטט, ואילו הרב כולי בהערותיו ממעט להביא מדבריהם: ביניהם - המהרשד"ם; המהרימ"ט והרל"ח. נדמה אפוא כי מדובר בעיקר בספרי שו"ת.

39 על תפוצת הספר הרחבה ועל הערכתו בידי האחרונים והשפעתו עליהם, ראו להלן בפרק 1 סעיף 3.

1. צורה

על אף העריכה האינטנסיבית שתוארה לעיל, שנועדה להתאים את כתבי המשנה למלך למבנה של פירוש על הרמב"ם, כמה מאפיינים מהותיים נותרו על כנם:

א. 'כיסוי' נושאים הלכתיים

מהמאפיינים הבולטים ביותר הוא שה'דיבורים המתחילים' הארוכים שבספר עדיין כתובים כפרק שמטרתו היא לכסות נושא הלכתי מסוים ולהקיף אותו מכל היבטיו. מדובר במוכנות מצד המחבר לדיונים ארוכים ומפורטים, מבלי להיכנע לחלוטין לזרם תודעה אסוציאטיבי מצד אחד, או לצורך לתת תשובה מעשית ולהתייחס לפרטים קונקרטיים מצד שני. במקומות רבים, עובר המשנה למלך ביסודיות על כל ההיבטים החשובים של עניין הלכתי מסוים, ונותן ללומד תמונה מלאה של אותו עניין:

ראיתי לבאר דין עציץ נקוב ושאינו נקוב.

(ביכורים ב, ט)

ראיתי לבאר בדיני מעילה מה הם הדברים שיש בהם מועל אחר מועל.

(מעילה ו, ד)

ראיתי לבאר קצת דיני הבמות בין במת ציבור בין במת יחיד.

(קרבן פסח א, ג)

גם כאשר אין הצהרה חגיגית בתחילת הסימן, פעמים רבות מתקבלת התחושה כי מדובר בטקסט שיטתי שמטרתו היא 'לכסות' עניין הלכתי מסוים. כך למשל בסימן מפורסם בהלכות יסודי התורה (ה, ה) מבאר הרב רוזניס את ההלכות והחילוקים הקשורים בדרך אכילה ודרך הנאה, תוך שהוא מפליג מעניין לעניין על מנת להגיע לשורש הסוגיה. לקראת סוף הלכות מלכים (י, ז) הוא דן באריכות בשאלת המצוות שנצטוו עליהן בני נח וההבדל בינן ובין מצוות שנצטוו עליהן ישראל.⁴⁰

40 נראה כי החידוש היה מרשים עוד יותר בצורה המקורית שבה היה כתוב ספר הסימנים של הרב רוזניס. למעשה, לא ידוע לי על אף ספר קודם לשאגת אריה, המחולק לסימנים שכל אחד מהם מוקדש לליבונה של סוגיה. 'לא ראיתי' אינה ראייה, ואני מודה כי הסקירה שביצעתי לשם כך לא הייתה יסודית. עם זאת, העובדה כי לא אני ולא תלמידי חכמים ששאלתי ידעו לשלוף ספר שכזה, מעידה לפחות על כך שאין בנמצא ספרים מפורסמים שנכתבו במתכונת זו לפני מחציתה של המאה ה-18. נראה אפוא ששמונת הכרכים שכתב רבי יהודה רוזניס הקדימו בכחצי מאה את ספרו של השאגת אריה.

יתרה מזאת, אף השאגת אריה עצמו כתוב בצורה של מעין שו"ת, כאשר רוב הסימנים מתחילים בשאלה שעליה המחבר כביכול עונה. אין סיבה לשער שהרב רוזניס נקט בטכניקה דומה, ומתוך המבנה של רוב ה'דיבורים-המתחילים' הארוכים שבמשנה למלך ניכר מיד מתוך צורתם שעניינם

ב. ביטויים מאפיינים

כמה ביטויים החוזרים על עצמם במשנה למלך רומזים על מבנה הטקסט ועל מהלכו. אחד מהם הוא הלשון 'ודע', המשמש בשביל להתחיל משהו שאינו בהכרח קשור לחלוטין למה שנאמר קודם לכן, ואינו בהכרח חלק מהרצף המרכזי. עם זאת, פעמים רבות מתגלה כי מה שנאמר לאחר ה'ודע' מתקשר היטב למה שקדם לו, וכשהוא משמש באופן זה הוא דומה לשימוש בלשון 'והנה' אצל אחרונים מאוחרים יותר.⁴¹

כשהרב רוזניס עובר לדון בנושאים קרובים בשביל לכסות נושאים תיאורטיים, באופן שלא נוצר בהכרח רצף דברים אחד, הוא נדרש לעיתים להתפשר על רציפות המהלך הרטורי כדי לוודא שהוא מכסה את כל מה שרצה לכסות מבחינה תיאורטית. המעברים המסומנים על ידי הלשון 'ודע' מסייעים לו לעשות כן בצורה יחסית חלקה.

הלשון 'יש להסתפק' שגורה בפיו של הרב רוזניס במשנה למלך,⁴² ולפעמים מופיעה אף לשון 'מודרנית' יותר - 'יש לחקור'.⁴³ מעניין לציין כי הוא נוקט בלשון דומה גם בספר פרשת דרכים, שם נפתחת הדרשה על פי רוב במשפטים בוודים של הקדמה, המציגים בדרך כלל את ה'חקירה' שאותה מבקש הרב רוזניס לברר במהלך הדרשה.⁴⁴ מדובר בחלק מאותה המגמה - אין כאן קושיה המגיעה מתוך סתירה בין המקורות,

הוא ליבונה של הסוגיה, ולא תשובה לשאלה קונקרטית. סביר אפוא להניח, שהספר המקורי שכתב הרב רוזניס היה 'מודרני' יותר בצורתו מהשאגת אריה, אף שנכתב כחצי יובל לפניו.

41 נראה בבירור כי לשון זו הינה חלק מדברי הרב רוזניס, ולא תוספת או מילת קישור מדברי העורך שנועדה לקשר עניינים שונים. מלבד העובדה כי אם נניח שמדובר בדברי העורך אזי מדובר בעריכה פולשנית מאוד שבוצעה פעמים רבות מאוד, מה שאינו עולה בקנה אחד עם שאר מה שידוע לנו על העריכה - ניתן למצוא את הלשון 'ודע' בהרבה מהסימנים שאליהם מפנה בתוך ספר משנה למלך עצמו. כך למשל בביאת המקדש ג, יט מפנה המשנה למלך למה שכתב "בספר ראשון סי' מ"ו", ואצלנו הוא מצוי לפי הפניית העורך בקרבן פסח א, ג, ושם מצויה הלשון 'ודע' תשע פעמים במהלך הקטע! (ועוד פעם אחת 'דע', בתחילת הקטע).

42 לשון זו מופיעה בצורתה המדויקת 158 פעמים. 99 פעמים נוספות מופיעה הלשון 'אני מסתפק'. ברור כי יש עוד לפחות עשרות רבות של מקרים בהם מופיעה לשון דומה.

43 למשל: יסודי התורה ה, ח; חמץ ומצה א, ז. לשון זו מופיעה במשנה למלך למעלה מ-20 פעמים.

44 כך למשל בדרוש הראשון: "ממדבר קדמות אשא עיני בחקירה אחת עמדו עליה המפרשים ז"ל", ובדרוש השלישי: "דרך הקדי"ם ראוי לחקור ולשים לב". עם זאת, פעמים רבות שגם בפרשת דרכים מעדיף הרב רוזניס להתחיל מהצעת הסוגיה או המקורות שהוא עומד לדון בהם, לפעמים בנימה חגיגית משהו, כמו למשל בדרוש השני: "בריש כל מראי"ן אציגה נא עמך סוגיית הש"ס סוף פרק בן סורר" וכו'. על הפתיחות לדרושים הלכתיים, ראו אצל בעז שפיגל, הדרוש ההלכתי במאות ה-17 וה-18 (חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה), עמ' 97-105.

אלא ספק בלתי תלוי כביכול המתעורר במוחו של הלמדן, שמעיין במקורות כדי למצוא פתרון לספקו.

ספקותיו של המשנה למלך נוגעים פעמים רבות לסימון הגבול של תחולת הדינים - האם דין מסוים נוגע גם למקרה פלוני או לאדם אלמוני?⁴⁵ פעמים אחרות, הספק כלל אינו בדין אלא בסברה - מטעם מה נאסר או הותר עניין מסוים, והאם מדובר בחלק מדין א' או מדין ב'.⁴⁶

כפי שראינו לעיל (בפרק ג' סעיף 3), העורך צירף פעמים רבות בסופי הקטעים טקסטים הלקוחים מתוך גליונות הרב רוזניס, או ממקומות אחרים, כאשר לפעמים גם סימנים שלמים יכולים להיות מורכבים מטקסטים קצרים ומקוטעים שכאלו. נראה שצורת הכתיבה המקורית של הרב רוזניס התאימה לסוג כזה של עריכה - המעברים שנעשו על ידי הרב רוזניס עצמו כדי לכסות את הסוגיות, 'הכשירו את הקרקע' להדבקות חלקים נוספים, הלקוחים מתוך גליונותיו של הרב רוזניס וכלל לא היו חלק מהטקסט המקורי. עם זאת, לעיתים המרחק שבין הקטעים המלוקטים נראה מוגזם, והוא מוציא מאיזון את הלומד, בפרט אם אינו מודע לאופן שהספר נערך בו.

2. תכנים ומקורות

אופן התפרסותו של ספר משנה למלך על סדר הרמב"ם אינו אחיד - יש הלכות שבהן הפירוש הוא קצר ותמציתי, בעת שבהלכות אחרות אנו מוצאים ריכוז גבוה של כתיבה כתיבתו על שלושת הספרים הראשונים ביד החזקה, ובמיוחד על ספר אהבה, היא יחסית דלה. עם זאת, באופן כללי ניתן בהחלט לומר כי המשנה למלך נוגע ברוב הנושאים המובאים ברמב"ם.

החוקרים שכתבו על תקופת האחרונים המאוחרת, הצביעו על הרחבת היריעה של המקורות הראשוניים הנדונים כך שתכלול את סדרי קדשים וטהרות.⁴⁷ בהקשר זה נראה כי הרב רוזניס יכול לשמש דוגמא מעולה לתופעה זו, כשהוא מתפרס על כלל החומר הלמדני וכותב על הלכות טומאת מת, טומאת צרעת, הלכות שגגות, הלכות מלכים

45 למשל: יסודי התורה ה, ח: "ויש להסתפק גבי מעילה דקי"ל דנהנה מן ההקדש מעל אם נהנה שלא כדרך הנאתו אם מעל או לא". ראו עוד בשופר א, ד; ובאישות, ג, א. לפירוט נוסף של סוג הסברות המופיעות במשנה למלך, ראו להלן בפרק ד סעיף 3.

46 למשל: עבודה זרה ז, ז, בטעמו של שמואל המתיר שבירי עבודת כוכבים.

47 הרב משה ליכטנשטיין, "זאת אחרונים אני הוא" - תקופת האחרונים: מגמות וכיוונים. בתוך: נטועים טז (שבט תש"ע) 131-174. ראו גם: בנימין בראון, ארון הספרים של הלמדנות הליטאית ומשמעותו. בתוך: חינוך ודת: סמכות ואוטונומיה, 309-321. ירושלים: תשע"א.

ועוד. מבחינות רבות, נראה שכתובתו מתמקדת בנושאים אלו יותר מאשר בנושאים למדניים או הלכתיים 'קלאסיים'.⁴⁸

ואולם, הרב רוזניס לא הסתפק בהרחבת 'חומר הגלם' שעליו נסוב הדיון הלמדני לסדרי קדשים וטהרות בלבד, אלא הרחיב גם את המקורות שהוא עוסק בהם. הוא היה מהחכמים הבולטים שעשו שימוש ניכר בירושלמי ובתוספתא.⁴⁹ זאת ועוד, פעמים לא מעטות הוא מצטט מדברי רש"י על החומש,⁵⁰ ואף מדבריהם של פרשנים אחרים על התורה⁵¹ ועל רש"י (הרא"ם - המזרחי),⁵² וכן מדברי פרשני המשנה.⁵³

עם זאת, מעניין לציין כי כמעט שלא מצאתי שהרב רוזניס ישלב דברי אגדה בספר משנה למלך (חריג לזה בשבועות ו, ג). ואולם, שמא יש ליחס זאת בעיקר למדיניות העריכה של העורך, שכלל את דברי האגדה בפרשת דרכים והוציאם מהמשנה למלך.

48 ויש להעיר כאן על תופעה מעניינת: מבחינת מספר הקטעים המופיעים במשנה למלך נראה כי בספרי טהרה, עבודה וקרבנות מופיעים יותר קטעים מאשר במקומות אחרים. אלא שרבים מאוד מהקטעים הללו הן הערות קצרות, ולא רק של העורך, אלא גם של הרב רוזניס עצמו. דוגמא קיצונית לתופעה זו ניתן למצוא בפרק י מטומאת אוכלין. נראה כי הסיבה לכך היא שהרב רוזניס ציין על גליונות הספרים שלו הפניות לדיונים בנושאים אלו, מפני שמדובר על מקורות מועטים ונדירים. הוא לא ראה צורך לציין מקורות העוסקים בדיני קניין, ספק, או נדרים, בשל עושר וריבוי המקורות בנושאים אלו.

49 עדות לכך ניתן למצוא כבר בהקדמת העורך למשנה למלך, שבה הוא מספר על קשיי מלאכת העריכה: "בפרט כמה ברייתות דשקיל וטרי בהו ואותם הדינים לא הוזכרו בהרמב"ם מאחר שלא הובאו בתלמוד. וכגון דא צריכא מתון מתון זמן זמנם עד אמצא מקום לסדר אותו עניין על מקומו". ואכן הירושלמי מוזכר בספר משנה למלך 685 פעמים (חיפוש בפרויקט השו"ת: ירושלמי/ירו' עם קידומת) והתוספתא 326 פעמים. לשם השוואה, שני הקורפסים מוזכרים בספר לחם משנה פחות ממחצית מהפעמים.

50 למשל: נערה בתולה, א, ג; סוטה ב, ח. ועוד.

51 הרמב"ן, למשל: סוטה ב, ח; מאכלות אסורות ב, א; כלי המקדש ב, ג, ועוד. הרלב"ג: כלי המקדש ב, ג; שם ח, א, שם ח, טו; אבל ג, א.

52 יום טוב ז, טז; נערה בתולה א, ג, ועוד. הרא"ם מוזכר בספר משנה למלך 192 פעמים, אך נראה כי רובם לקוחים משו"ת הרא"ם, או מתוספותיו לספר הסמ"ג. לפירוש הרא"ם על פירוש רש"י לתורה נודעה השפעה רבה על הדרשות ההלכתיות, שהתחילו לצבור פופולריות מעט לאחר תקופתו הן במרחב האשכנזי והן במרחב העות'מאני. ראו אצל שפיגל (לעיל הערה 44) עמ' 33-39; שם, עמ' 314-327.

53 פרשן המשנה המועדף על הרב רוזניס הוא התוספות יום טוב, שאת דבריו הוא מביא למעלה משמונים פעמים במהלך החיבור. יש לציין כי ברוב המקרים מדובר על מקומות שאין בהם תלמוד בבלי (סדרי זרעים וטהרות), ולכן הפנייה לפרשני המשנה מתבקשת יותר. עם זאת, קיימות הפניות לפרשני המשנה גם במקומות שבהם קיים תלמוד בבלי (למשל: יום טוב ז, טז).

מובן שרבים מדיוניו של הרב רוזניס - ככל הנראה רוב בכמות ובפירוט - מתייחסים לדברי הראשונים הקלאסיים: רש"י, התוספות, הרמב"ם, הראב"ד, הרשב"א, הרא"ש, הריטב"א, הר"ן ואחרים. אלא שלצד דיון בטקסטים קאנוניים אלו, מרבה הרב רוזניס להפנות גם לדברי החכמים הקודמים לו מן המרחב העות'מאני. ראש וראשון הוא הרב אליהו מזרחי (הרא"ם), ממייסדי הקהילה היהודית בטורקיה, ולאחריו רבי משה מטראני (המבי"ט) ובנו רבי יוסף מטראני (המהרי"ט; מכונה לרוב מהרימ"ט; מוזכר 212 פעמים); רבי לוי בן חביב (מהרלב"ח; מכונה לרוב מהרלנ"ח; מוזכר 29 פעמים) ותלמידיו הרב יעקב קאשטרו ורבי שמואל די מדינה (מהרשד"ם); רבי שלמה הכהן (מהרש"ך) ותלמידו המהר"א ששון (מחבר שו"ת תורת אמת, שהיה גם תלמיד המהרשד"ם; מוזכר 23 פעמים); רבי חיים בנבנישתי (בעל 'כנסת הגדולה') ואחיו רבי יהושע רפאל בנבנישתי (בעל ספר 'שדה יהושע'), ועוד.⁵⁴

על אף ריבוי האזכורים וההפניות של חכמים מרחבי כל הדורות, דברי האחרונים, ולרוב אף הראשונים, אינם משמשים על פי רוב כעיקר מוקד הדיון. בדרך כלל, מטרתו העיקרית של הדיון היא לנסות לברר את עמדת חז"ל, בעוד דברי המפרשים משובצים בדיון כדי לספק תירוצים או לעורר קושיות או הרהורים. ההפניות מאת העורך מוסיפות בעיקר מקורות מדברי האחרונים מהדורות הסמוכים, בדגש על חכמי המרחב העות'מאני.⁵⁵

הרב רוזניס מודע היטב גם לספרות האשכנזית העדכנית של תקופתו: הוא דן פעמים רבות בדברי התוספות יום טוב (מוזכר 84 פעמים) ובשאר ספריו (המוזכרים 7 פעמים),⁵⁶ בספר 'ברכת הזבח' של המהרש"ק (מוזכר 53 פעמים), בדברי ספר 'באר שבע' לרב יישכר איילנבורג ובשו"ת שלו (מוזכר לפחות 40 פעמים),⁵⁷ הלבוש (מוזכר 14 פעמים) ועוד. כמו כן, הוא מזכיר פעמים רבות את נושאי כליו האשכנזים של

54 למשל: המהר"ש יפה, המוזכר פעמים רבות במיוחד בספר פרשת דרכים; הרב אהרן אבן חיים; המהרח"ש; המהריט"ן; ועוד. פעמים רבות מוזכר גם ספר פ"מ כאשר הכוונה היא לשו"ת 'פני משה' לרבי משה בנבנישתי (1608-1677). גם כאשר מוזכר פמ"א הכוונה היא לספר 'פרח מטה אהרן' לרבי אהרן הכהן פרחיה מסלוניקי (1627-1697), ולא לפנים מאירות.

55 ראו לעיל בהערה 38.

56 ספר 'להם חמודות' ששמו שונה לימים ל'דברי חמודות' מוזכר 4 פעמים בחיבור, וספר 'מעדני מלך' ששמו שונה לימים ל'מעדני יום טוב' מוזכר 3 פעמים.

57 29 פעמים מוזכר הספר בשמו המלא 'באר שבע' או 'שו"ת באר שבע'. בנוסף 187 פעמים מוזכרים ראשי התיבות ב"ש, אך בשביל לפתוח את ראשי התיבות בצורה נכונה בכל אחד מהמקומות, יש צורך בבדיקה דקדקנית וארוכה שאינה מעניינה של מאמר זה.

השולחן הערוך, וביניהם את הבית שמואל (למעלה מ-30 פעמים)⁵⁸ ואת החכם צבי (5 פעמים), על אף שהיו בני גילו.⁵⁹

3. נושאים וסברות

במשנה למלך דן הרב רוזניס בכמה מהסוגיות שהעסיקו ומעסיקות ביותר את הלומדים מהמאה ה-18 ועד היום, ואליו יש לייחס אף את המצאתן של כמה סברות חדשות ועקרונות בסוגיות אלו.

כך למשל בדיני שליחות, שנראה כי העיסוק בהם במחצית השנייה של תקופת האחרונים מקיף ויסודי בהרבה מהעיסוק בהם קודם לכן.⁶⁰ הרב רוזניס הוא אחד ממבשריה של מגמה זו. באחד המקומות (מלוה ולוה טז, א ד"ה ראובן) הוא דן ביכולתו של שליח של המלווה למחול על החוב במקום המלווה עצמו, והוא מסיק שהדבר אפשרי. בנוגע לדין 'אין שליח לדבר עבירה' המשנה למלך הוא מהמקורות החשובים בדיון האם יש שליחות לדבר עבירה בעבירות מדרבנן (רוצח ב, ב), והאם יש שליחות לדבר עבירה בגוי (מלוה ולוה ה, יד).

שתי הדוגמאות האחרונות מערבות שני נושאים נוספים שהיו אהובים על המשנה למלך ומאז ועד היום הן מהסוגיות החביבות על למדנים: איסורי דרבנן ומעמדם

58 ראו לעיל בהערה 57.
 59 החכם צבי נולד שנה לפני הרב רוזניס, בשנת 1756. מועד לידתו של הבית שמואל אינו ידוע, אך משערים שהוא נולד בשנות החמישים של המאה ה-17.
 60 הסיבה שבגינה גובר העיסוק בסוגיית שליחות במהלך תקופה זו מצריכה עיון ומחקר. ברצוני לשער כי התמזגו כאן שתי מגמות מקבילות: מצד אחד מדובר בסוגיה מופשטת - ראובן עושה פעולה אך היא אינה מיוחסת לו, כי אם לשמעון ששלח אותו. הרי שיש כאן מנגנון מובהק של 'כאילו' - אנחנו רואים משהו אחד, אך מתייחסים אליו כאל משהו אחר. אך כיצד מתבצע מנגנון זה? מה הן ההגבלות עליו? מה היחס בינו לבין הגדרות הלכתיות אחרות? כל אלו הן שאלות שמתאימות לצורת החשיבה של האחרונים מתקופה זו. מצד שני, לא מן הנמנע כי היה לדבר גם סיבות היסטוריות. נראה כי בתקופה הנדונה השתפרה יכולת הנידון - בהתחלה על ידי השגת שליטה על הדרכים והגברת הביטחון, ומאוחר יותר גם על ידי אמצעים טכנולוגיים. הקהילות היהודיות עצמן התפזרו יותר, ותקשורת ונדודים בין קהילות מרוחקות הפכו לנפוצות ותדירות יותר. יתכן אפוא כי לעיסוק המוגבר בסוגיית השליחות היה גם צד פרקטי.

הדים לצדדים מעשיים אלו ניתן למצוא בשו"תים אשכנזיים מסוף המאה ה-17 ותחילת המאה ה-18 - 'חוות יאיר', 'חכם צבי ו'פנים מאירות', המרבים אף הם לדון בענייני שליחות, על אף שאינם נחשבים כחלק מהמגמה של תקופת הלמדנות. ואולם, לצד העיסוק ההלכתי הרב בסוגיות אלו, אין חידושים וסברות ידועים בשמם של חכמים אלו בסוגיה זו.

המדויק בנוגע לכל מיני קטגוריות ומנגנונים הלכתיים, וכן מעמדם של גויים וגדר חיובם בשבע מצוות בני נח. ואכן, המשנה למלך דן בסוגיות אלו במקומות נוספים, תוך שהוא מחדש סברות ודינים שהאחרונים הרבו לדון בהם. למשל, בדבריו בסוף הלכות מלכים (י, ז), משלב הרב רוזניס את העיסוק בשני הנושאים הללו וקובע כי אין איסורי דרבנן לבני נח.

בנוגע לכלל 'מתנה על מה שכתוב בתורה תנאו בטל' (כתובות נו, א) הרב רוזניס דן (אישות ו, ט; מלוה ולוה ח, א ד"ה עוד אמר הרב) האם הדבר אמור גם בנוגע למי שמתנה על דין דרבנן. כן בנוגע לדין 'סילוק', במסגרתו יכול הבעל לכתוב לאשתו בעודה ארוסה שלא יזכה בנכסי מלוג שלה ובפירותיהם, שהוא זכאי להם על פי תקנת חכמים (כתובות פג, א). הרב רוזניס (אישות כג, א) דן האם הדבר אפשרי דווקא בדינים שהם מדרבנן או אף בדינים שהם מדאורייתא.

א. גדרי חיוב לא סטנדרטיים

נושא נוסף שהיה חביב על הרב רוזניס - וקנה לו שביטה נרחבת בספרות האחרונים שאחריו - הוא העיסוק בגדרי החיוב של אנשים מסוגים שונים: קטנים, גוים, עבדים וכדומה. בפרט הוא מביע עניין מיוחד במקרי הגבול שבהם יש לדון לאיזו קטגוריה יש לשייך את האדם.⁶¹ כך למשל, הדין פשוט שקטן אינו יכול לקדש אשה משום שאין לו קניין. הרב רוזניס מסתפק (אישות ד, ז) אם קטן יכול לקדש בתנאי 'לאחר שאגדיל', וכן אם גדול יכול לקדש קטנה בתנאי של 'לאחר שתגדיל'.

כמו כן, ההלכה היא כי אב יכול למכור את בתו הקטנה, אך לא אם היא בוגרת או נערה. הרב רוזניס הסתפק (עבדים ד, א ד"ה ויש) בנוגע למי שהיא ספק איילונית⁶² - האם על האב להביא ראיה שהיא קטנה בשביל שיוכל למכרה, או שעליה להביא ראיה שהיא איילונית וגדולה בשביל להוכיח שהאב אינו יכול למכרה.⁶³

במופלא הסמוך לאיש, שההלכה היא שנדריו והקדשיו קיימים, המשנה למלך הסתפק (נזירות ב, יג) האם הוא יכול להישאל על נדריו והקדשיו או לא.

61 טכניקה זו פותחה ושוכללה רבות על ידי למדנים בדורות שלאחר הרב רוזניס. הידוע והמובהק שבהם הוא רבי יוסף באב"ד בספרו 'מנחת חינוך'. ראו עוד: מיכל טיקוצ'נסקי, יסודות השיטה הלמדנית בספר 'מנחת חינוך', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ד, עמ' 121-124.

62 דהיינו שגילה הוא למעלה משתים עשרה וחצי שנים, והיא הביאה סימני איילונית, שבכגון זה יש ספק האם היא איילונית גדולה, או שמא היא אינה איילונית והסימנים הם מפני שהיא עדיין קטנה.

63 על היבט למדני נוסף של ספק זה אעמוד בסמוך, בסעיף ג.

ב. יחס בין דינים

הספק בנוגע לאפשרות של מופלא הסמוך לאיש להישאל מקשר אותנו לאבחנה נוספת בנוגע לדרך הלימוד של הרב רוזניס. בדומה לאחרונים שאחריו, מגלה הרב רוזניס עניין רב באפיון היחס המדויק שבין דינים. כך למשל במקרה זה - אנו רואים כי קיים דין נדר, ודין שאלה על נדר, אך מה הקשר בין שני הדינים הללו? האם מדובר בשני הצדדים של אותו הדין, או שמא בדינים נפרדים לגמרי?

הרב רוזניס מסתפק בשאלה זו, ולכן הוא מוסיף ודן לא רק בנוגע למופלא הסמוך לאיש, אלא גם בנוגע לאב שהדיר את בנו, והוא רוצה להישאל על הנדר - האם האב יכול להישאל, או שמא שאלה מועילה רק למי שנשאל על עצמו?⁶⁴ והאם הבן שהודר יכול להישאל על נדר אביו, בעודו קטן? האם הוא יכול להישאל לאחר שגדל?⁶⁵

בשביל לחקור שאלות מסוג זה, משתמש הרב רוזניס במספר טכניקות המסייעות לברר ולהפריד בין דינים שונים. מציאת מקרי הביניים שראינו לעיל היא רק טכניקה אחת, אולם קיימות טכניקות נוספות: הפרדה בין הדינים על ידי חלוקתם בין אנשים שונים כמו במקרה של אב המדיר את בנו בנוזר,⁶⁶ הפרדה בזמן של שני הדינים כמו במקרה של קידושי קטן או קטנה לאחר שיגדילו,⁶⁷ ועוד.

כעין זה הוא דיונו של הרב רוזניס (חמץ ומצה ו, יב) באיסור לאכול מצה עשירה, שלא יוצאים בה ידי חובה בפסח, בערב פסח. גם כאן, בדומה לדיון על היכולת של מופלא הסמוך לאיש להישאל על נדרו, השאלה היא האם יש קשר בין צד החיוב של אכילת

64 נזירות ב, יג. מסקנתו היא כי האב יכול להישאל במקרה כזה.

65 שם. מסקנתו היא כי הבן אינו יכול להישאל, אבל ראו במנחת חינוך שסח, א, י, בקומץ המנחה. בשולי הדברים אביא עניין נוסף שבו מסתפק הרב רוזניס באותה ההלכה. ידוע הכלל 'אין עונשין מן הדין'. בהלכה זו מסתפק המשנה למלך האם ניתן לענוש על מה שנלמד מכלל הלימוד 'מה מצינו'. העיסוק בכללים ובמידות שהתורה נדרשת בהן מאפיין גם הוא קו מחשבה משמעותי בתקופת האחרונים, אם כי אין זה קו החשיבה המרכזי ביותר. כך למשל ר' יוסף תאומים, בעל הפרי מגדים, שחי כחצי מאה לאחר הרב רוזניס והיה מחלוצי תקופת הלמדנות, דן בשאלה זו במספר מקומות בכתביו (בכלל י' בספר פורת יוסף שהוא פתיחה לספר 'ראש יוסף'; בתיבת גומא על פרשת משפטים אות ב; ושם בפרשת אחרי מות אות ב). וראו עוד בקובץ שיעורים קידושין טז, ובחלק ב, כג.

66 במקרה זה, שנתבאר לעיל בסמוך, פעולת הנדר מתבצעת בידי האב, בעוד שחלות הנדר מיוחסת לבן. הדיון הוא אפוא בשאלה האם הזכות להישאל על הנדר מקושרת לפעולת הנדר או לחלופו.

67 דלעיל בסעיף זה. הפרדה זו בזמן יוצר את האבחנה בין מעשה הקידושין לבין חלות הקידושין. שאלתו של הרב רוזניס היא האם רק חלות הקידושין הופקעה מקטנים, או שמא גם פעולת הקידושין.

מצה בפסח לבין צד האיסור של אכילת מצה בערב פסח, או שמדובר בשני דינים שונים, שאינם חלים בהכרח על אותם הדברים.

דוגמא קרובה נוספת היא דיונו של הרב רוזניס בנוגע לאכילה שלא כדרכה: האוכל איסור שלא כדרך אכילתו איננו מתחייב על כך. ספק חשוב ומפורסם של הרב רוזניס הוא (יסודי התורה ה, ח ד"ה יש לחקור) האם גם מי שאוכל מצווה שלא כדרכה אינו יוצא ידי חובה באכילתה, או שמא אין ללמוד מן האיסור למצווה.⁶⁸

יש מובנים נוספים שבהם דינים יכולים להיות קשורים זה בזה. כך למשל, לגבי סוטה שנסתרה אמרו במשנה (סוטה כו, ב) כי "כשם שאסורה לבעל כך אסורה לבעול", והוא הדין לכל אשה שזינתה תחת בעלה. בנוגע לאשה שנאנסה - הדין הוא שאיננה אסורה לבעלה, אלא אם היה בעלה כהן. כעת, שואל הרב רוזניס (סוטה ב, יב), האם אשת כהן שנאנסה תהיה אסורה גם לבעול? כלומר - האם האיסור לבעול נובע מהאיסור לבעול, וכל מקום שבו האשה אסורה לבעול היא אסורה גם לבעול, או שמא האיסור לבעול הכהן במקרה של אונס הוא יוצא מן הכלל - חידוש שאין לך בו אלא חידושו - ולכן דווקא לבעלה היא אסורה, אבל לא לבעול?

ג. מצבים דיפולטיים

סוגיות נוספות שחביבות על המשנה למלך קשורות לנושא שניתן לקרוא לו 'הגדרת המצב הדיפולטיבי', או במילים אחרות - מובנו הרחב של הכלל ההלכתי 'המוציא מחברו עליו הראיה'. לעניות דעתי, המיקוד במצבים מסוג זה הלך והתגבר באופן משמעותי במאות השנים האחרונות, והוא מתווי ההיכר של הלמדנות המודרנית כפי שאנו מכירים אותה. אין כאן המקום להוכיח טענה זו או להתעכב עליה, אך מכל מקום ברצוני להראות כי הרב רוזניס גילה רגישות מיוחדת למצבים אלו.

כך למשל ראינו לעיל (בתת-סעיף א) את ספקו של הרב רוזניס (עבדים ד, א ד"ה ויש) בנוגע למי שהיא ספק איילונית - האם על האב להביא ראיה שהיא קטנה או שעליה להביא ראיה שהיא גדולה. הרב רוזניס רוצה אפוא להחיל כאן את הכלל המוציא מחברו עליו הראיה, אלא שהוא מסתפק האם הבת נחשבת ה'מוציאה' משום שבת קטנה היא ברשות האב, או שמא האב נחשב כמוציא מיד בתו.⁶⁹

68 ראו עוד בדברי הרש"ש וגליון מהר"ש איגר בפסחים לה על דברי רש"י ד"ה אין; בית הלוי חלק ג', נא, ד; מנחת חינוך ו, א; שם תל, א, ב ד"ה וזה. ההפניות לקוחות מספר קובץ יסודות וחקירות.

69 לא ברור לי מניסוחו של המשנה למלך מה הם צדדי הספק המדויקים, ולכן התנסחתי כאן באופן עמום. לכאורה ניתן לומר שהסיבה לחשוב שהאב מוציא מידי בתו היא משום שלאדם יש שייכות

במקום אחר הרב רוזניס ממשיך ודן (מלוה ולוה כא, א ד"ה ועל) בענייני דיני תפיסה, שגם היא מבוססת על הכלל 'המוציא מחברו עליו הראיה'. הוא אף מגיע שם למסקנה מעניינת שההלכה הקובעת כי אין מקבלים עדות שלא בפני בעל דין היא דווקא להוציא ממון, אבל לא להחזיק ממון.⁷⁰

בנוסף, הרב רוזניס עורך מספר דיונים ארוכים ועקרוניים בנוגע להבדל שבין 'שב ואל תעשה' ל'קום עשה'.⁷¹ הוא מחלק בין מי שנשבע שלא לאכול נבלות ושחוטות - ב'שב ואל תעשה', שאז אנו אומרים שמתוך שהשבעה חלה על השחוטות היא חלה אף על הנבילות,⁷² למי שנשבע לאכול נבלות ושחוטות - ב'קום עשה', שלגבי זה אין אומרים שמתוך שחל עליו שבעה לאכול שחוטות היא חלה גם לעניין הנבילות (שבועות ה, יח ד"ה כתב הרא"ש). בדומה לכך - כאשר אדם נשבע לבטל מצווה מדרבנן יש הבדל משמעותי בין מקרה שנשבע לבטל את המצווה ב'שב ואל תעשה', שאז אסור לו לקיים את המצווה ולעבור על שבעתו, למקרה שנשבע לעבור על איסור דרבנן ב'קום עשה', שאז עדיף שיבטל את שבעתו - מדאורייתא - ב'שב ואל תעשה' (מלוה ולוה ד, ב ד"ה ואני תמיה).

גם בענייני דיני חזקה, שהקשר שלה למצבי דיפלטיבים אינו צריך לפנים, המשנה למלך דן באריכות מספר פעמים. דיונו הארוך (מקואות י, ז) המשקלל את דברי התוספות בכמה מקומות בנוגע להבדל בין ספק המתעורר במקום שיש בו חזקה לספק המתעורר במקום בו אין חזקה,⁷³ היווה נקודת פתיחה לכמה מהדיונים הפוריים ביותר בספרות האחרונים (שב שמעתתא א, י-יא; שערי ישר א, יד).

ראשונית לגופו, ולכן האב, שזכותו על בתו במקרה זה מוטלת בספק הוא אפוא זה שצריך להביא ראיה. אבל לא ברור אם דברים אלו תואמים את הכתוב במשנה למלך שם.

70 "הנה על סברא הלזו כל ימינו צווחנו עליה ככרוכיא והרב הגדול מר דודי זלה"ה הוה מקהי בה מקהייתא דלא שייך כאן אין מקבלין עדות שלא בפני בעל דין דהתם הוא להוציא אבל להחזיק מקבלין".

71 נעיר בשולי הדברים כי הביטוי 'שב ואל תעשה' מופיע במשנה למלך 64 פעמים, בהשוואה לדוגמא לחם משנה, שהוא ספר באורך דומה לזה של המשנה למלך (אך נכתב כמאה וחמישים שנים לפניו), ובו מופיע הביטוי 17 פעמים בלבד.

72 ואין אנו אומרים לגבי הנבילות שהוא מושבע ועומד עליהן, כפי שהיינו אומרים אילו נשבע על הנבילות לבד. בנוגע לאופי מנגנון זה של דין 'מתוך' כתבתי במאמרי 'מיגו דהוי' - עיון בסברת 'מתוך' לגווניה (זמין לעיון בספריית 'אסיף').

73 למשל דברי התוספות הגורסים כי הצורך שלנו בפסוקים שבפרשת סוטה ללמד שספק ברשות היחיד טמא, הוא דווקא משום שיש כאן חזקת טהרה. אבל במקום של חזקת טומאה, אף ללא הפסוק היינו אומרים כי ספקו טמא.

4. דוגמא - קטע מתוך הלכות יסודי התורה

על מנת להמחיש את הדברים, אסקור בקצרה דוגמא אחת מתוך אחד הטקסטים הראשונים בספר משנה למלך, כפי שהוא ערוך לפנינו. מדובר בקטע מפורסם יחסית, שנדון רבות באחרונים (ראו למשל: שושנת העמקים ט; חתם סופר שבועות כד, א; מהר"ם שיק פסחים לה, א; יד המלך (לנדא) שביתת עשור ב, ה; אפיקי ים ב, ח ועוד), ולפי דעתי אלמנטים רבים בו מייצגים מגמות רחבות יותר בספר.

העורך מסב את דבריו של הרב רוזניס על ההלכה ברמב"ם (יסודי התורה ה, ח), הקובעת כי ההלכה האוסרת להתרפא בדבר איסור נוהגת רק כאשר הדבר נעשה 'בדרך הנאתן' הרגילה של הדברים:

כגון שמאכילין את החולה שקצים ורמשים או חמץ בפסח או שמאכילין אותו ביוה"כ, אבל שלא דרך הנאתן כגון שעושין לו רטיה או מלוגמא מחמץ או מערלה, או שמשקין אותו דברים שיש בהן מר מעורב עם אסורי מאכל שהרי אין בהן הנאה לחיך הרי זה מותר ואפילו שלא במקום סכנה.

דברי המשנה למלך מתחילים בהבאת לשון הגמרא בליווי פירוש רש"י, שבהם מבואר מקור הדין. לאחר מכן הוא מסכם:

והמתבאר מסוגיא זו הוא דכל איסורי הנאה כל שנהנה מהם דרך הנאתן כגון שהבעיר בחלב שור הנסקל או שמשח ממנו עורות לוקה עליהן אף שלא אכל, דכיון דקי"ל דכל מקום שאסר הכתוב האכילה אף ההנאה אסורה, כשם שלוקה על האכילה כך לוקה על ההנאה.

דבר זה שכיח למדי ברחבי הספר - הרב רוזניס אינו מסתפק בהבאת דברי הגמרא, אלא הוא מסביר אותה באמצעות שילוב דברי רש"י, ואף טורח לאחר מכן לסכם את האמור ולמקד אותנו בתוכן הרלוונטי שבו הוא רוצה לדון.

לאחר מכן, הרב רוזניס מעלה ספק בנוגע לסוגיה - "והיכא דמכר או נתן איסורי הנאה אני מסתפק אם לוקה". בתחילה מראה הרב רוזניס כי הסוגיות מוכיחות לכאורה כי יש ללקות על מכירה או נתינה של איסורי הנאה, ושכך כתבו במפורש כמה ראשונים, אלא שאז הוא מביא את דברי הרמב"ם לפיהם אין לוקים על כך:

אך ראיתי לרבינו בפ"ח מהל' מאכלות אסורות דין ט"ז שכתב וז"ל כל מאכל שהוא אסור בהנאה אם נהנה ולא אכל כגון שמכר או נתן לכותיים או לכלבים אינו לוקה ומכין אותו מכת מרדות.

כדי להבין את דברי הרמב"ם, ולאחר שהוא מתקשה בהסבר הכסף משנה לדין זה, הרב רוזניס מעלה סברה ש'כל דבר הראוי לאכילה - אין דרך הנאתו אלא דרך אכילה,

ומשום כך כל הנאה אחרת נחשבת 'שלא כדרך הנאה' ואין לוקים עליה. לאחר מכן הוא מביא את דברי המגיד משנה שכבר כתב סברה זו בדעת הרמב"ם.

אלא שעדיין אין דעתו של הרב רוזניס נחה בהסבר זה והוא מקשה:

בזה אני תמיה, דנהי דמכר או נתן איסורי הנאה אינו לוקה מ"מ אין ספק שאיסורו מן התורה... וא"כ ה"ה לשאר הנאות כגון הסך בשמן של ערלה, דלא יתכן שיהא חמור נותן לכלבו מסך בשמן, וכיון דאיסורו מן התורה איך התיירו בחולי שאין בו סכנה?

הוי אומר - אף אם אין לוקים על איסורי הנאה מהטעם שנתבאר, מדוע מותר להתרפא בהם אף לחולה שאין בו סכנה, שכן לכאורה, עבור חולה שאין בו סכנה אין מתירין שום איסור דאורייתא.

בשביל לתרץ את קושייתנו נכנס המשנה למלך לדיונים דקים בחומרות שונות של איסורים. בתחילה הוא משווה צריכת איסורי הנאה שלא על ידי אכילה לגדר 'חצי שיעור', שאינו לאו או עשה אבל מכל מקום הוא אסור מן התורה.⁷⁴ אלא שאין דעתו נחה בכך, שכן -

לא מצינו בשום מקום שיתירו חצי שיעור בחולי שאין בו סכנה ואדרבא בחולה של סכנה אמרינן שיתנו לו פחות מכשיעור וא"כ יש לתמוה דהאיך התיירו שלא כדרך הנאתו בחולי שאין בו סכנה.

לפיכך מבקש המשנה למלך לחלק בין המקרים (חצי שיעור לעומת שלא כדרך הנאתו),

ולומר דהחמירו בחצי שיעור אף שאין בו לאו משום דחזי לאצטרופי... אבל שלא כדרך הנאתו דלעולם לא אתי לידי איסור לאו, שרי בחולי שאין בו סכנה אף שאיסורו מן התורה.

כלומר, בחצי שיעור יש חומרה מיוחדת בגלל היכולת להצטרף לחצי שיעור נוסף וליצור ביחד שיעור שאסור מן התורה, אבל איסור צריכת איסורי הנאה שלא כדרךם אכן הותר אפילו עבור חולה שאין בו סכנה.

אחר דיון קצר במסקנה זו, וניסיון להתחשב גם בדברי הכסף משנה הסובר שדבר שהוא לא כדרך הנאתו אסור מדרבנן בלבד, המשנה למלך חוזר ומסכם:

74 בגמרא ביומא (עד, א) מבואר כי מקור האיסור נלמד מסברת 'חזי לאצטרופי', או מהדרשה 'כל חלב לא תאכלו', כאשר המילה 'כל' מרבה אף חצי שיעור. בין כך ובין כך אין לוקים על איסור זה, וחומרתו פחותה מאיסור לאו. האחרונים האריכו מאוד לדון בגדרי חצי שיעור, חומרתו ותוקף איסורו.

צריכין אנו לומר דג' חלוקים בדבר:

- א. כל שאכל דרך אכילתו זהו מה שהוזהרנו עליו בלאו או בכרת.
- ב. וכל שלא אכל אלא נהנה ממנו אך הוא דרך הנאתו כגון שמכר או נתן... כל שנהנה דרך הנאתו איסורו מן התורה אך אין בו מלקות ולא שום עונש.
- ג. וכל שאכל שלא כדרך אכילה כגון שעירב דבר מר או שנהנה בהם שלא כדרך הנאתו... בזה אין בו אפילו איסור תורה כי אם איסורא דרבנן בעלמא ושרי בחולי שאין בו סכנה.

אלא שחלוקה זו מעלה קשיים רבים ולפיכך המשנה למלך דוחה אותה לבסוף ומצדד ב'דרך הראשון שכתבנו', שלפיו אין אלא שתי חלוקות:

- א. האחת היא האוכל דרך אכילה שהוא מה שהוזהרנו עליו...
- ב. והשנית היא הנהנה ולא אכל דאין בו לאו אך איסורו דבר תורה.

מחלוקה זו משמע כי אף מי שאכל שלא כדרך אכילה ונהנה שלא כדרך הנאה שייך לקטגוריה השנייה, שאיסורו הוא מן התורה אבל אין בו מלקות. כמו כן צריך לומר שעל אף שקטגוריה זו אסורה מן התורה, היא הותרה לחולה שאין בו סכנה.

מיד לאחר מכן הרב רוזניס מוסיף ומקשה ממקום אחר:

מ"מ הדבר קשה עלי, הא בבשר בחלב דרחמנא אמר תלת זמני 'לא תבשל', ואמרינן דחד לבישול וחד לאכילה וחד להנאה וא"כ כשם שלוקה על האכילה אמאי לא ילקה על ההנאה שהרי חד לא תבשל פירושו הוא כאילו כתיב לא תהנה, וא"כ אמאי לא ילקה על ההנאה?

מכיוון שבבשר בחלב 'כאילו כתיב לא תהנה' במפורש, מדוע לא ילקו על ההנאה במקרה כזה? בשביל לתרץ קושיא זו הוא דן בסוגיית הפטור מעונש מלקות באופן כללי. כפי שמעיר שם העורך, מדובר בדיון ארוך שאותו הרב רוזניס עורך במספר מקומות נוספים בכתביו. למעשה, שאלות אלו - מתי לוקים על לאוים, מהו תחום התחולה של איסור, מהי רמת החומרה שלו וכיצד ניתן לקבוע אותה, הן שאלות שמרתקות מספר כותבים לאורך תקופת הלמדנות.⁷⁵

לאחר שדן בדבריהם של הרמב"ן והרא"ם, חוזר המשנה למלך לדברי הרמב"ם, שפטר ממלקות את הנהנה מבשר בחלב. הוא מוצא להם ביסוס מדברי הגמרא בכריתות, לא לפני שהוא משאיר את סברת 'החולקים על רבינו' (בעניין שונה מעט) בצריך עיון.

75 למשל: רבי יוסף תאומים, שדן בנושאים אלו בפתיחותיו בספר 'פרי מגדים', ובספריו 'גנת ורדים' ו'שושנת עמקים'; ורבי יוסף באב"ד בספרו 'מנחת חינוך'.

בנקודה זו מוסיף העורך מספר הפניות - לתוספות, ללחם משנה ולדברי המשנה למלך עצמו להלן, שמהן ניתן ללמוד כיצד יש לתרץ את התמיהה הזו.⁷⁶

אין מדובר בטקסט המלא שמופיע בדיבור-המתחיל זה, אבל נראה כי מה שהבאנו כאן מהווה את עיקרי הדברים. ראינו כאן כמה מגמות אופייניות למשנה למלך:

1. שאלת השאלות קודמות בתהליך החשיבה לעיון הטקסטואלי.
2. בחירה מוקפדת של המקורות תוך הוספת ביאור ומיקוד במידע הרלוונטי שבהם.⁷⁷
3. סיכום ומניין של השיטות או חילוקי הדינים שאליהם הגיע המחבר על מנת לשמור על סדר הדברים ופשוטם.
4. נכונותו של הרב רוזניס לצדד בכללים מחודשים שאותם הוא הציג בתחילת הדברים כבלתי מסתברים.

נושאו של הדיבור המתחיל הוא קשה מעט להגדרה. הוא סובב סביב ענייני איסורי הנאה שלא כדרכה, אבל לפעמים העיסוק הוא באיסורי הנאה באופן כללי, או בשאלות צדדיות לדיון כמו האם יכולים להיות איסורי דאורייתא שהותרו לחולה שאין בו סכנה. תוך כדי מהלך הדיון, מתקבלת התחושה כי הנושא - איסור הנאה שלא כדרכה וחומרתו - נחקר לעומק מכל היבטיו החשובים.

הרב רוזניס מקשה לעיתים על אחד הראשונים או חשובי הפוסקים, אבל הגישה הראשונית שלו היא לנסות ולהסביר את שיטתם, מבלי יומרה להכריע ביניהם.⁷⁸ ההפניות שמוסיף העורך משלימות את התמונה בהפניות לספרי ראשונים ואחרונים, אבל לא פחות מכך על ידי הפניות לטקסטים במשנה למלך עצמו.

ה. 'פרשת דרכים' ו'דרך מצוותיך'

לפני שנמשיך ונסקור את השפעתו של ספר 'משנה למלך' וחשיבותו, חייבים להזכיר

76 מעניין לציין שכאן מתחיל דיבור המתחיל חדש, אלא שהדיון נשאר בשאלת איסורי הנאה שלא כדרך הנאתן והשוואת עניין זה לחצי שיעור, כך שניתן לתהות על שיקולי העריכה בעניין זה, אם כי ניתן כמובן להעלות גם סיבות טובות להפריד בין הקטעים.

77 יש לציין כי על פי רוב דברי המשנה למלך כתובים באופן פשוט ובהיר. במקרים בהם דבריו מקוטעים ומסורבלים יותר יש מקום לשער שמדובר בטקסטים שהמחבר עצמו לא הספיק לערוך כדבעי.

78 בניגוד למספר אחרונים בדורות שאחריו, ביניהם בולטים השאגת אריה, הגר"א ובמובנים רבים גם רבי עקיבא איגר והחתם סופר. עם זאת, אין ספק כי הגישה של הרב רוזניס היא זו המקובלת בקרב חכמי הדורות המאוחרים יותר ועד ימינו.

בקצרה את שני החיבורים הנוספים של ר' יהודה רוזניס, שפורסמו גם הם לאחר מותו, ובעריכתו של תלמידו רבי יעקב כולי.

כשנה לאחר פטירתו של הרב רוזניס יצאו לאור הספרים 'פרשת דרכים' - הכולל 26 דרשות, ו'דרך מצוותיך' - על מחלוקות הרמב"ם והרמב"ן במניין המצוות, כשהם מאוגדים זה בזה. כפי שמעיר שפיגל, מכיון שהספרים נאגדו יחד, נטו אחרונים רבים לדון את הספרים כאילו מדובר בספר אחד, ומכאן נוצרו בלבולים רבים בהפניות לספרים אלו, ובפרט ל'דרך מצוותיך' שהוא הספר הקטן והאחרון מבין השניים.

אף על פי שעיקר פרסומו של הרב רוזניס בא מספרו 'משנה למלך', שעל שמו הוא גם נקרא - אין להמעט כלל בהשפעה שהייתה לספרים אלו, שכן כפי שמראה שפיגל, אחרונים רבים צטטו מדבריהם תדיר. אין ספק העוסק במניין המצוות ובמחלוקות סביב ספר המצוות שלא יזכיר את 'דרך מצוותיך', וכמה מהמבנים והשמות של ספרי דרשות רבים שנכתבו לאחר מכן, לקוחים מתוך 'פרשת דרכים'.

ספרות הדרוש ההלכתית החלה לצבור תאוצה מאמצע המאה ה-17, והייתה כבר מבוססת בתקופתו של הרב רוזניס, אך השפעתו של ספר פרשת דרכים על ז'אנר זה ניכרת היטב. מבחינת עומק הדרשות והיקפן הספר מהווה פסגה של הז'אנר.⁷⁹ כל דרשה כשלעצמה מאורגנת היטב סביב נושא יסודי מוגדר, שלגביו היא כוללת דיון מקיף. מעבר לכך, הדרשות מאורגנות ב'דרכים' שהן למעשה חטיבות מבניות גדולות יותר הכוללות בדרך כלל שתיים או שלוש דרשות העוסקות באותו הנושא.⁸⁰ יסודיותו ובהירותו של החיבור, לצד הפרסום שהעניק הספר משנה למלך למחברו, הם שגרמו כנראה לציטוטים הרבים שזכה להם ספר זה בהקשרים דרשניים, ואף מחוץ להם.⁸¹

פעמים רבות הדרשות שבספר אינן מתמקדות בקושיות הטקסטואליות, כי אם בבירורן של הגדרות מופשטות, הנכללות פעמים רבות תחת מילת הקוד 'דין': אם יש לאבות

79 להערכה דומה ראו אצל הרב ש"י זיין, המועדים בהלכה (תל-אביב תשי"ד), עמ' רט.

80 למשל: דרך האתרים (דרשות א-ג) העוסקת במעמדם ההלכתי של האבות ושל בני נח, דרך מצרים (דרשות ד-ה) העוסקת ביציאת מצרים ובהצדקתה מבחינה הלכתית-מוסרית, וכן הלאה. מעניין לציין שיש גם קשר בין הדרכים השונות שבספר, לפחות בחציו הראשון, כאשר אנו מתחילים מן האבות וממשיכים באופן כרונולוגי ליציאת מצרים, ארץ ישראל (ו-ט), המלוכה (י-יב) והציבור (יג). ניתן למצוא גם קשרים בין הדרשות בחלקו השני של הספר, ואכמ"ל.

81 ראו עוד באריכות אצל שפיגל (לעיל הערה 1, עמ' 884-888) שדן בהתפשטות הספר, ומראה כי נעשו מספר קיצורים לספר פרשת דרכים כבר זמן לא רב לאחר שיצא לאור. אחד מקיצורים אלו הוא של רבי יוסף תאומים, כמובא להלן (הערה 104). וראו עוד במבוא של יצחק אוחנה במהדורתו לספר פרשת דרכים (ירושלים: תשנ"ב), עמ' 5-6.

דין בני נח להקל (דרושים א-ג); אם יש לשטחים שנכבשים על ידי מלך ישראל דין ארץ ישראל (דרוש ז); מאימתי היה לדוד דין מלך, ומה היה היחס בין הגדרת דוד כמלך להגדרתם של שאול ואבשלום כמלכים (דרושים יא-יב); אם לישראל יש דין של בנים או של עבדים (דרוש כה); ועוד.

דיונים מעין אלו קיימים גם בספר משנה למלך: אם יש לבגדי כהונה דין כלי שרת (כלי המקדש ח, ה); מתי יש לאדם דין עבד (כגון המוכר עצמו ליותר ממשש שנים; עבדים ב, ג), איזה גדר יש לקראים (אפיקורסים, תינוקות שנשבו, או גדר אחר) (מלוה ולוה ה, ב); למה יש דין פאה ולמה דין תרומה (מתנות עניים א, טו); ועוד (ראו למשל איסורי מזבח ב, ו). ואולם הרושם המתקבל הוא כי במשנה למלך מדובר בשכיחות נמוכה יותר של הדיונים, ובניסוח פחות נפוץ עבורם. השאלות שהרב רוזניס עוסק בהן כבר נחקרו לפניו, לעיתים אף בניסוחים דומים; חידושו הוא בשכלול הניסוח של קודמיו במקרים רבים, ובמסה של החקירות שהוא מנסח בצורה מופשטת.

בדומה ל'פרשת דרכים', השפעתו של ספר 'דרך מצותיך' על העיסוק בתקופת הלמדנות בספרי המצוות ובמניינם הייתה רבה. כפי שמציין שפיגל, כל הספרים שנכתבו לאחר דרך מצותיך ועוסקים בספר המצוות לרמב"ם או בנושאים הקשורים אליו, מביאים את דברי הרב רוזניס בדרך מצותיך ומתייחסים אליו.

הרב רוזניס לא היה הראשון לעסוק בספר המצוות של הרמב"ם או בהגנה עליו מפני טענות הרמב"ן. יש להזכיר בהקשר זה את ספר 'מגילת אסתר', וביחוד את ספר 'לב שמח' שחובר על ידי רבי אברהם אליגרי בקושטא קצת פחות ממאה שנה לפני הרב רוזניס, ומזכר כמה פעמים בדרך מצותיך. בשונה מספרים אלו, ספר דרך מצותיך הוא ספר במידה רבה 'טכני' המסכם את שיטותיהם של הרמב"ם, הרמב"ן והסמ"ג בנוגע למניין המצוות, כאשר המחבר מפליג מדי פעם בפעם לדיונים ארוכים יותר בנקודות מסוימות. השער הראשון עוסק במצוות עשה, השני בלאוים, השלישי במניין חייבי המלקות על פי דברי הרמב"ם בהלכות סנהדרין, והרביעי הוא העתק של גליונות הרב רוזניס על ספר החינוך.⁸²

82 סיכומים מסוג זה מזכירים את הפתיחות של רבי יוסף תאומים בספרו פרי מגדים, ובפרט את שני חלקיה הראשונים של הפתיחה הכוללת לחלק אורח חיים, העוסקים ב'ביאור מדריגות וכמה מעלות יש במצוות עשה ולא תעשה' (חלק ראשון), ו'ביאור מיני אישים והם עשרה מינים' (חלק שני).

ו. 'תקופת הלמדנות', והשפעתו של הרב רוזניס

1. תיחומה של תקופת הלמדנות

מספר מחקרים נכתבו בעשרות השנים האחרונות על התפתחות הלמדנות במחצית השנייה של תקופת האחרונים - החל מאמצעה, או סופה של המאה ה-18 ואילך. על אף שנראה שרבים מסכימים על קיומה של תקופה זו, טרם נמצא לה שם קולע והולם. יש שקראו לה 'תקופת הלמדנות', יש שכינוה 'תקופת העיון הישיבתית', ואחרים, בהתאם למסר שאותו ביקשו להעביר, פשוט התייחסו לנקודת ההתחלה של תקופה זו בתור 'הספרות הרבנית ערב תנועת ההשכלה'.

מטעמי קיצור אשתמש במונח 'תקופת הלמדנות' בשביל לציין את התקופה הנידונה, על אף החסרונות הבולטים שבכינוי זה (כמו גם בכינויים אחרים) - ודאי שהייתה למדנות עוד קודם לכן, אלא ש'למדנות' איננה אלא קיצור ל'למדנות כפי שאנו מכירים אותה כיום'. במובן זה, קל לראות כי בישיבות רבות, וכפי שבא לידי ביטוי בספרים רבים, החומרים הנלמדים - כמו גם סגנון הלימוד - מבוססים בעיקר על חקירות, סברות ועקרונות באופן בו נוסחו במאתיים השנים האחרונות.

כיצד נולדה תקופה חשובה זו? מי ומה היו הגורמים שחוללו את המפנה? פרופסור תא שמע הצביע על מספר אישים בהקשר זה - הפני יהושע, השאגת אריה, הנודע ביהודה והגר"א, כאשר הפני יהושע הוא המבוגר שמבין הארבעה ובמשתמע גם החשוב והמשמעותי ביניהם.⁸³ ייחודו של הפני יהושע לעומת הקודמים לו הוא התמקדותו בדברי התלמוד עצמו, תוך דילוג על דברי האחרונים ואף רוב דברי הראשונים (מלבד רש"י, תוספות והרמב"ם); ירידתו לשורשי הסוגיה ללא הנחות מוקדמות בלתי סבירות (כפי שנעשה בתקופת הפלפול); וכן רצונו לרתום את הלימוד העיוני של סוגיות הגמרא על מנת 'לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא'.

הרב משה ליכטנשטיין (לעיל הערה 47), לעומת זאת, מפנה את הזרקור אל עבר רצונם של חכמי הדורות לתת ביטוי לכח היצירה התורני שלהם. כך, מסביר הרב ליכטנשטיין, פרסום השולחן ערוך בשלהי המאה ה-16 - על סמכותו הנרחבת, הקנוניזציה שביקש

83 ישראל תא שמע, הגר"א ובעל "שאגת אריה", ה"פני יהושע" וספר "ציון לנפש חיה": לתולדותיהם של הזרמים החדשים בספרות הרבנית ערב תנועת ההשכלה. בתוך: סידרא טו (צבי אריה שטיינפלד עורך), עמ' 181-191 (להלן - תא שמע, הזרמים החדשים). על הספר פני יהושע ומחברו כתב תא שמע מאמר נוסף: ישראל תא שמע, דברים אחדים על הספר "פני יהושע" ומחברו, בתוך: מחקרים בתולדות יהודי אשכנז (תשס"ח), 277-285 (להלן - תא שמע, פני יהושע).

ליצור, והסתירות בין מנהגי ספרד ואשכנז שהוא הביא אל פני השטח - יצר 'מפץ גדול', שבעקבותיו בא שטף של יצירה תורנית אשכנזית שנכתבה סביבו - המגן אברהם, הט"ז, הש"ך ואחרים.

ברבות הימים, הדיונים שנתעוררו על ידי פרסום השולחן ערוך לובנו היטב והתחילו למצות את עצמם, וחכמי הדורות ביקשו אפיקים אחרים להתפתח ולחדש בהם. כאן התפצלו חכמי אשכנז של המאה ה-18 לשתי מגמות עיקריות - פנייה לעבר ספרות השו"ת כסוגה יצירתית, והחלפת חומר המקור הפרשני, שעד אז התמקד בסדרי נשים ונויקין. בדומה לתא-שמע, הוא מוצא את אבות הטיפוס של תהליכים אלו הוא בנועד ביהודה ובשאגת אריה בהתאמה (שם, עמ' 151-154).

לעניות דעתי בסקירת האישים החשובים לתהליך התפתחות הלמדנות, מדלגים הכותבים הנכבדים על רבי יהודה רוזניס כדמות מפתח מרכזית בהתפתחות הלמדנות,⁸⁴ כמו גם שתי דמויות נוספות, שאולי אפרט לגביהן בפעם אחרת אי"ה.⁸⁵

84 מעניין לצייר כי הרב משה ליכטנשטיין דווקא מזכיר את הרב רוזניס ואת חיבורו משנה למלך, אך רק בבחינת 'מעשה לסתור'. הוא רוצה להדגיש את ההבדלים בין עולם הלימוד האשכנזי, שהתמקד בכתיבה סביב השולחן ערוך כתוצאה מה'המפץ הגדול' שיצר, לעולם הלימוד הספרדי שלא מצאנו בו התמקדות מעין זו. כדוגמה לכך הוא מביא את המשנה למלך שנערך על סדר הרמב"ם, ולא על סדר השולחן ערוך (הרב ליכטנשטיין, לעיל הערה 47, עמ' 142). לעניות דעתי הסיבה לדבר זה מפורשת כבר בהקדמת רבי יעקב כולי, והיא הסיבה שאותה מזכיר הרב ליכטנשטיין בהערה - העובדה שהרמב"ם כולל בתוכו את כל ענפי ההלכה היהודית, כולל סדרי זרעים, קדשים וטהרות.

למעשה, נקודה זו מתקשרת לדברים שאני כותב בסמוך, כי אחד מהמאפיינים שבהם המשנה למלך מטרים את תקופת הלמדנות, הוא בדיוק אותה התפרסות על כלל החומר הלמדני, כולל סדרים אלו.

85 הדמויות הן רבי יוסף תאומים, בעל ה'פרי מגדים', ורבי יונתן אייבשיץ. אמנם, כפי שמעיר הרב משה ליכטנשטיין, ה'פרי מגדים', על אף חשיבותו בספרות הפסיקה, איננו ספר משפיע וחשוב מבחינה למדנית (הרב ליכטנשטיין, לעיל הערה 47, עמ' 150). אך הרב תאומים חיבר ספרים נוספים - ראש יוסף, גינת ורדים ושושנת עמקים, שבכולם יש מחשבה למדנית מעמיקה הדומה באופייה לחשיבה המצויה בתקופת ראשית הלמדנות. זאת בנוסף לפתיחות המפורסמות השזורות בתוך ספר פרי מגדים, שהן ספרות למדנית לעילא ולעילא.

רבי יונתן אייבשיץ - בחיבוריו 'כרתי ופלתתי' ובעיקר ב'אורים ותומים' - מטרים רבות מהמגמות המצויות בספרות ראשית הלמדנות, עד שרבי אריה לייב הלר, בהקדמתו ל'קצות החושן', כותב עליו את הדברים הבאים: 'ההרבה יגעתי בחיבורי זה ובדרישות חקתי ובבדיקות אחר כל מקור וחוצב ההלכה בתכלית העיון, ואחר שיצא לאור עולם ספר 'אורים ותומים' וראיתי שהגאון המחבר הפליא לעשות, עברתי על קונטרסים שלי וכל מה שמצאתי מהן בספר הנזכר עברתי

מספר מחקרים עמדו גם על התפתחות דרך הלימוד במרחב העות'מאני, בתקופה שקדמה לזו של רבי יהודה רוזניס⁸⁶ ועל ההשפעות ההדדיות שלה על המרחב האשכנזי בתחום הדרוש ההלכתי.⁸⁷ ואולם נראה כי לא הודגשה השפעתה של דרך לימוד זאת על התפתחות הלמדנות באירופה במאה ה-18, ומשום כך גם לא הובהרה חשיבותו של רבי יהודה רוזניס כדמות מפתח שדרכה עברו מסורות הלימוד מהמזרח למערב.

2. מאפייני תקופת הלמדנות ושייכותם לרב רוזניס

במחקרים שצוינו נמנו מספר מאפיינים המייחדים את החיבורים מתקופת הלמדנות מחיבורים שנכתבו לפנייה. בפרק זה ברצוני לסקור בקצרה את המאפיינים הללו ולסכמם, וכן להציע כמה מאפיינים נוספים שלא הוזכרו במפורש קודם לכן. תוך כדי הרצאת הדברים, אבקש לבחון עד כמה המשנה למלך 'עומד' בקריטריונים אלו, ולפי זה לקבוע עד כמה שייך לסווגו כאחד ממבשריה של תקופה זו.⁸⁸

א. **דחיית הפלפול** - לפי תא שמע, חדשנותו של הפני יהושע מובנית על רקע דרכי הלימוד "שהיו רווחות בגרמניה ובגליציה אז", כלומר במהלך המאה ה-17. "פלפולים אלו עסקו כולם בצדדים טכניים של הסוגיה, בשאלות של סדר הדברים שבה ובבחינת המוקדם והמאוחר במהלכה". זאת, בניגוד לפני יהושע שיצא חוצץ נגד שיטת הפלפול ואף התווה דרך חליפית, שבה נבחנת הסוגיה כשלעצמה, ללא הנחות יסוד מיותרות וחיצוניות לה.⁸⁹ מבחינה זו ברור כי גם דרך לימודו של המשנה למלך אינה 'פלפלנית', אף שנראה שהוא גם לא פעל בסביבה שכזו.

ב. **התמקדות במקורות הראשוניים** - במסגרת דחיית הפלפול והתמקדות בפירושי הסוגיה כשלעצמה, זונחים הפני יהושע והאחרונים שאחריו אף את העיסוק ברוב

קולמסי עליהם" (רבי אריה ליב הלר, 'קצות החושן', הקדמה. ראו גם אצל נעם סמט, "קצות החושן": ראשית הלמדנות - מאפיינים ומגמות. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, ספטמבר 2016. עמ' 40-41 ועמ' 71-74).

86 שלמה זלמן הבלין, 'המפנה בדרכי הלימוד של ה"פלפול" האשכנזי והספרדי', סידרא לד, תשפ"ב.

87 ראו אצל שפיגל (לעיל הערה 44), עמ' 314-345.

88 שני הסעיפים הראשונים מבוססים על תא שמע, פני יהושע (לעיל הערה 83), עמ' 275-276.

89 יש להעיר כי בהמשך המשפט קובע תא שמע כי הפני יהושע קבע כעיקר את הלימוד של 'אסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא', אולם כוונתו אינו ברורה, שכן בהמשך אותו המשפט הוא מציין כי הפני יהושע על פי רוב לא התעניין בפסיקת הלכה, אלא רק במסקנה העולה מתוך עיון ממוקד בסוגיה כשלעצמה, וכך אכן הם הדברים.

פרשני הגמרא, ומתמקדים בפירוש הסוגיה עצמה.⁹⁰ כפי שראינו, אף המשנה למלך חוזר לעיסוק בסוגיות הש"ס עצמן. הוא מביא אמנם מדברי הראשונים ולעיתים גם מדברי האחרונים יותר משאנו מוצאים בשאגת אריה והפני יהושע, אך לא דווקא יותר מהקצות ומהנתיבות. באופן כללי, מיקודו הוא בדרך כלל בהבנת כוונת המקורות עצמם, או הנושא עצמו לאשורו.⁹¹

ג. **התפרסות על כלל החומר הלמדני** - תא שמע והרב ליכטנשטיין מצביעים על כך שהכותבים של ראשית תקופת הלמדנות עסקו בחומרי לימוד שקודמיהם לא הרבו לעסוק בהם.⁹² הדבר נכון לגבי רבי יהודה רוזניס לא פחות משהוא נכון לגבי כל אחד מהחכמים האחרים שהוזכרו על ידי הכותבים הנ"ל. ב'משנה למלך' מקבילים סדרי קדשים וטהרות מקום משמעותי ביותר שאינו נופל מזה שמקבלות סוגיות הלקוחות מסדרי נשים ונזיקין;⁹³ ב'פרשת דרכים' מכניס הרב רוזניס אל תוך השיח

90 ראו גם תא שמע, הזרמים החדשים (לעיל הערה 83), וכן אצל הרב משה ליכטנשטיין (לעיל הערה 47), עמוד 158. למעשה, מגמה זו קיימת באופן מובהק אצל הפני יהושע, השאגת אריה והגר"א, אולם באופן פחות משמעותי אצל רבי יחזקאל לנדא, ועוד פחות משמעותי אצל הקצות, הנתיבות, ואחרים, כך שלעניות דעתי קשה לראות במאפיין זה קריטריון מובהק לשייך לתקופת הלמדנות.

91 החריגים לכלל זה הם המקומות שניכר עליהם שמקורם הוא מגיליונותיו של הרב רוזניס. כאן יכול הרב רוזניס לדון באופן מצומצם בשיטת אחד מהראשונים או האחרונים, מבלי לראות את ה'תמונה המלאה' של הסוגיה או הנושא בכללותו.

92 אצל הרב ליכטנשטיין משתלבת טענה זו במהלך הכולל של המאמר, המסביר את התפתחות הלמדנות במונחי תיעול הכוח היצירתי של החכמים לאפיקים שהוא יכול לחדש בהם. לעניות דעתי, ביחס לחכמים אלו - אשכנזים מהמאה ה-18 - הטענה זקוקה לכל הפחות עידון משמעותי. הפני יהושע למשל, נכתב רק על סדרי מועד, נשים ונזיקין; השאגת אריה כתב את ספרו על ענייני אורח חיים, וכך גם את חידושיו לתלמוד (טורי אבן וגבורות ארי) והרב ליכטנשטיין רואה בכך חלק מאותו 'חיפוש תחומי לימוד חדשים שטרם נעשתה בהם עבודה מקיפה' (הרב ליכטנשטיין, לעיל הערה 47, עמ' 153), אך אין כל תימה בדבר, שכן חלקים עצומים מהספרות ההלכתית בתקופה הקודמת - הן הפרשנות סביב השולחן ערוך והן ספרי השו"ת - נסובו סביב נושאים אלו. מסיבה זו גם הספר 'ציון לנפש חיה' - פירושו של רבי יחזקאל לנדא על הש"ס, שנכתב בערך באותה התקופה, עוסק בעיקר במסכתות בסדר מועד, מיעוטו בסדר נזיקין ובעניינים הקשורים ליורה דעה המצויים בחולין ובנידה, ומיעוטא דמיעוטא בעניינים אחרים.

מלבד זאת, המוטיבציה לכתוב ולחדש על מסכתות שלא היוו חלק מהחומר הנלמד הקלאסי היה נפוץ עוד קודם לכן, כמו למשל בהחלטתו של הרב ישכר בר איילנבורג לכתוב את ספרו 'באר שבע' כמעין 'תוספות חדשים' על שבע המסכתות שאין עליהם תוספות, וביניהן הוריות, כריתות, ותמיד.

93 במובנים רבים, אף כי קשה מאוד לכמת זאת, יתכן כי הוא עסק אף יותר בסוגיות הקשורות לקדשים וטהרות, אולי מכיוון שהם תחומים 'בתוליים' יותר. כך למשל, בעוד על ספר אבהה של

ההלכתי מדרשי אגדה רבים, שהעיסוק ההלכתי בהם, לפחות באשכנז, היה מועט;⁹⁴ ובספרו הקצר 'דרך מצוותיך' הוא מחזיר את העיסוק במניין המצוות, תחום שנוזח כמעט לחלוטין מאז תקופת הראשונים. קל לשער שהתפרסות זו של הרב רוזניס על כלל החומר החזו"לי היא אחת מן הסיבות שבגינן המשיכו ספריו, ובראשם המשנה למלך, להשפיע על התפתחות הלמדנות בתקופות מאוחרות יותר (על השפעתו ראו להלן בפרק 1 סעיף 3).

ד. **בחינה של נושאים ולא של סוגיות מקומיות** (גם כאשר המחלוקת המקומית משמשת נקודת מוצא): כך למשל כותב הרב משה ליכטנשטיין בנוגע לשאגת אריה (לעיל הערה 47, עמ' 153):

בגישתו לנושאים שבחר לטפל בהם הציג השאגת אריה שרשרת שאלות ביחס להיקף המצוה הנידונה ולתכניה, ולאחר מכן טיפל בהן בשיטתיות, סימן אחר סימן. בהעלאת שאלות עצמאיות לדיון, אפשר לעצמו ראייה כוללת של המצוה והתנתקות מן ההשתעבדות למהלך הסוגיות הנקודתיות. אמנם נכון הדבר שראיותיו הרבות שאובות מן התלמוד, אך זווית הראייה הכללית אינה צמודה לנמצא בסוגיה זו או אחרת.

כלום אין הדברים נכונים ברובם המכריע גם למה שראינו אצל רבי יהודה רוזניס במשנה למלך? בכל זאת ניתן להצביע על הבדלים: השאגת אריה דן בסוגיות 'סימן אחר סימן', בעוד אצל המשנה למלך אין לכאורה קשר בין קטע לקטע. זאת ועוד, חלק מהטקסט במשנה למלך הוא קצר, מקומי, ואינו כולל בתוכו בירור מעמיק ומקיף, ואילו השאגת אריה עוסק בבירורים מסוג זה באופן יותר עקבי.

לאור המסקנות שהגענו אליהם קודם לכן במאמר (בדיון על אופן עריכת הספר, בפרק ג סעיף 3), יתכן בהחלט כי ספר הסימנים המקורי של הרב רוזניס, או לפחות זה שתכנן לכתוב, היה דומה עוד יותר לשאגת אריה במובנים שהוזכרו. מכל מקום, גם ביחס לטקסט שהגיע לידינו, כאשר נבחן אחרונים קלאסיים אחרים מתחילת תקופת הלמדנות נגלה שגם הם כותבים לעיתים חידושים ופירושים 'מקומיים' יותר, והחריג הוא דווקא השאגת אריה.

הרמב"ם אין בידינו אף פירוש משמעותי שלו, ספרים 'טהרה', 'עבודה' ו'קרבנות' הם מהספרים הגדושים ביותר בדיבורים מתחילים ארוכים של המשנה למלך.

עם זאת, נראה כי אין לראות בו חדשן במובן זה, שכן ז'אנר זה היה נפוץ ומקובל במרחב העות'מאני בדורות שקדמו לו.

ה. **התמקדות בסוגיות מסוימות** - עד כה הודגשה במחקר התפרסותם של יוצרי תקופת הלמדנות על פני חומר רב יותר. אולם נראה שמאפיין לא פחות חשוב של תקופה זו הוא דווקא התכנסות לעיסוק אינטנסיבי במספר מוגבל של סוגיות יסוד: הגדרת שליחות, מעשה, חזקה, ספק, קניין, היררכיה בין צווים שונים - היא רשימה התחלתית ובלתי ממצה של נושאים שהעיסוק בהם התעצם לאין ערוך החל מהמאה ה-18. בעוד הראשונים עסקו בנושאים אלו כחלק ממהלך הסוגיות, ולא הקדישו להן על פי רוב עניין מיוחד - בתקופת הלמדנות אנו מוצאים את עיקר הקשב מופנה לסוגיות אלו (ואחרות, שאינן מנויות כאן). מבחינה זו ניתן לראות כיצד המשנה למלך מטרים את תקופת הלמדנות, אך איננו חלק ממנה. הוא עוסק בסוגיות אלו בשיעור גבוה יחסית, ועם זאת, לא באותה האינטנסיביות כמו רבנים מאוחרים יותר, דוגמת הקצות, הנתיבות, השאגת אריה⁹⁵ ורבי יוסף תאומים.⁹⁶

ו. **המשגה משפטית** - בסופו של דבר נראה כי המאפיין החשוב ביותר של תקופות לימוד שונות, והוא גם הקשה ביותר להגדרה, הוא סוג החשיבה שהלמדנים משתמשים בה. תירוץ של ר' חיים מבריסק יישמע שונה על פי רוב מתירוץ של בעלי התוספות, גם מעבר לצורה, לתחום בו נאמרו הדברים, לקושי שהיוותה את התחלת הדיון ולשאר נסיבות. הדברים תקפים במידה רבה גם בפערי תקופות קטנים יותר, ואף בנידון דידן.

חשיבתם של אישי תקופת הלמדנות מופשטות יותר על פי רוב מהחשיבה של רבנים שקדמו לתקופה זו. הם פונים להמשגה מופשטת של המצוות, אך לא על בסיס עיון תיאולוגי בתכלית המצוות, כדוגמת זו של הוגי טעמי המצוות, אלא על בסיס העיקרון המשפטי המונח ביסודן (עיון ב'מה' ולא ב'למה'). הם בוחנים פעמים רבות יותר את ההנחות הנסתרות העומדות בתשתיתם של דינים או מצבים, תוך שהם מפרקים אותם להגדרותיהם הבסיסיות. היכן שהעין הבלתי מזוינת רואה רק מצב עניינים אחד, הם מסוגלים לראות כמה הרכבות של הגדרות המובילות לאותה התוצאה.⁹⁷ אצל הרב רוזניס ניתן למצוא פעמים רבות חשיבה מופשטת מהסוג המתואר.

לסיכום, ניתן למצוא במשנה למלך חלק מן המאפיינים של תקופת הלמדנות. אפיון זה מציב אותו כמי שמבשר את תקופה זו, אך לאו דוקא כבן התקופה עצמה. כמובן, אפיון זה עולה בקנה אחד גם עם מיקומו על ציר הזמן.

95 קרוב למחצית מספר שאגת אריה מוקדש לבירור יחסי היררכיה וקדימות בין מצוות שונות.

96 בפתחותיו לפרי מגדים ובספריו גנת ורדים ושושנת עמקים.

97 כמה דוגמאות לחשיבה מסוג זה הובאו לעיל בפרק ד סעיף 3.

3. הערכתו של ספר 'משנה למלך' ותפוצתו בכתבי חכמי הדורות שאחריו

לאחר שהראיתי כי ספר משנה למלך חולק מאפיינים רבים שהמחקר מייחס לתקופת הלמדנות, ברצוני להראות כי הרב רוזניס לא רק הקדים את הדמויות המרכזיות שבתקופה זו, אלא אף השפיע עליהן.

אתחיל בתיאור ההערכה הרבה שזכה לה הרב רוזניס. כבר בחייו זכה הרב רוזניס להערכה רבה, הבאה לידי ביטוי בכתביהם של חכמי דורו.⁹⁸ הערכה זו רק הלכה והתעצמה לאחר פטירתו: בהקדמות שנכתבו לספרי הרב רוזניס - שתי הקדמות מפי תלמידו ומזכירו האישי רבי יעקב כולי והקדמה אחת מאת בנו, הרב אברהם רוזניס - אנו מוצאים תיאורים מפליגים בשבחיו, הנראים חריגים אפילו ביחס לז'אנר. הרב יעקב יהושע פלק, בעל ה'פני יהושע', שהיה צעיר ממנו רק בכעשרים שנה וחי בריחוק מקום ממנו, כבר מכנה אותו 'אחד מגדולי האחרונים'. תיאורים דומים אנו מוצאים מפיו של רבי חיים בן עטר, בעל 'אור החיים', שגם הוא חי בדור שאחרי הרב רוזניס, והוא מכנהו תדיר 'הרב הגדול' (אור החיים ויקרא יד, ז ד"ה וראיתי; ראשון לציון חגיגה ג, ב ד"ה מה טעם) ו'הרב המופלא' (אור החיים שם; ראשון לציון שם יז, א ד"ה וראיתי), ואת ספרו משנה למלך 'הספר הנכבד' (אור החיים שם). במקומות אחרים הוא מאריך ומפליג בשבחיו.⁹⁹

נראה כי גדולתו של הרב רוזניס באה לידי ביטוי דווקא בפשטות ובישירות שבכתביתו. כאשר הוא סוקר סוגיה בספר משנה למלך, הוא באמת ובתמים רוצה לרדת לעומקה ולמצות בה את הדין, תוך שהוא שואל את כל השאלות הנדרשות, ובוחן את הנושא מכל צדדיו. הרב רוזניס שואל אפוא שאלות כנות, וסומך על חריפותו, עמקותו ובקיאותו שיצליחו להביא אותו גם לתשובות הולמות.

הערכה זו כלפי הרב רוזניס לא התמצתה רק בשבחים מופלגים, אלא גם בלימוד וציטוט אינטנסיבי של כתביו. כפי שצוין לעיל, הנחה רווחת היא (אף כי מוגזמת מאוד לטעמי), כי הלמדנים המפורסמים במאות השנים האחרונות מיעטו להשתמש בכתבי חכמי הדורות הסמוכים להם. לאור כל זאת, מתבלט שמו של ספר משנה למלך כאחד האחרונים המוזכרים ביותר בכתביהם של מכוני התקופה.

כדי לשבר את האוזן, אביא כאן מעט נתונים סטטיסטיים מתוך חיבורים מרכזיים בדורות שלאחר ה'משנה למלך'.¹⁰⁰ ספר 'משנה למלך' יצא לאור כאמור בשנת 1731,

98 הדברים מובאים באריכות אצל שפיגל (לעיל הערה 1) עמ' 880-883.

99 ראו אצל שפיגל (לעיל הערה 1) בהערה 133 ולידה.

100 בשביל למצוא אזכורים של המשנה למלך חיפשתי בפרויקט השו"ת את המילים 'משנה למלך' עם אפשרות לקידומת במילה הראשונה, וכאשר היה מקום לחשוד בדבר, השתדלתי למצוא את

9 שנים בלבד לפני הספר הראשון מסדרת הספרים 'פני יהושע', וכ-25 שנה לפני פטירת המחבר, הרב יעקב יהושע פלק. אף על פי כן, הפני יהושע מספיק להזכיר את דברי המשנה למלך, לפחות 39 פעמים בספרו, תוך שהוא מרבה לדון בהם ולייחס להם משקל וחשיבות.¹⁰¹ הרב יחזקאל לנדא (1713-1793), שנחשב לפוסק החשוב ביותר בדור שלאחר הרב רוזניס, מזכיר אותו רק פעמיים בספר התשובות המפורסם שלו - הנודע ביהודה, אבל 121 פעמים בפירושו על התלמוד (ציון לנפש חיה - הצ"ח). לעומת זאת, רבי אריה ליב בעל ה'שאגת אריה' (1695? -1785), גם הוא מגדולי אותו הדור, מזכיר את המשנה למלך בכתביו רק פעמים בודדות.¹⁰³

בספריו של ר' יוסף תאומים, שנולד בשנת פטירתו של הרב רוזניס, מוזכר המשנה למלך כבר למעלה מ-700 פעמים(!). לשם השוואה, פירוש ה'לחם משנה' על הרמב"ם מוזכר מספר דומה (כ-729), והפני יהושע מעט פחות (כ-668). הפנים מאירות מוזכר 106 פעמים, והחוות יאיר והחכם צבי עוד פחות מכך (כ-20 וכ-74 בהתאמה). זאת

המקומות שבהם הכוונה למשנה למלך כפשוטו ולהסירם. בנוסף, חיפשתי את ראשי התיבות מל"מ ומשל"מ עם קידומות. את ראשית התיבות מש"ל עם קידומותיהם לא יכולתי לחפש מכיוון שהם מייצגים גם דברים אחרים, אבל דומני כי ממילא הכותבים ממעטים להשתמש בראשית תיבות אלו. חיפשתי גם את המילה במ"ל, שפירושה הוא 'במשנה למלך'. לצערי לא יכולתי לספור מופעים של מ"ל או המ"ל, מכיוון שהם יכולים לשמש גם כראשי תבות לביטויים אחרים ('הוי מצי למימר' ו'מה לי' בהתאמה). בחלק מהספרים קשה לאמוד את המספר המדויק מפני שהחיפוש כולל חיפוש בהערות וההדרות שנכתבו על הספרים שאינם מכתבי המחברים המקוריים עצמם. משום כך נקטתי בחלק מהמקומות לשון של 'למעלה מ', ולא מספרים מדויקים.

101 מעניין לציין בהקשר זה גם את החשיבות שייחס הפני יהושע לדברי מהר"ם חביב, בן דורו המבוגר של רבי יהודה רוזניס, וסבו של רבי יעקב כולי. בחידושי לסוכה, בתחילת פרק לולב הגזול (כט, ב), הוא כותב: "אחר זה הגיע לידי ספר כפות תמרים להגאון מהר"ם חביב ז"ל המחבר ספר גט פשוט ומצאתי שכתב ג"כ כפירוש הראשון שכתבתי בכוונת רש"י... ולפי שראיתי שהחיבור הנזכר מלא וגדוש בסוגיות הש"ס בזה הפרק והרחיב הביאור בפרש"י והתוספות ושיטת הפוסקים ומפרשים לערך חמשים דפים לכן אינו בדין שיניף המקצר על המאריך לכן קצרתי כי אם במקומות מיוחדים אשר יצאתי לידון בדבר החדש באיזה סוגיות הצריכים ביאור כאשר ירוני מן השמים". ובמקום אחר הוא מננה את מהר"ם בן חביב 'גדול האחרונים' (כתובות יד, א ד"ה ובדרך זה).

102 מקובל כי בעל השאגת אריה נולד בשנת תנ"ה, אולם ראו: הרב פרץ ריזנברג, עינים בתולדותיו של השאגת אריה, ירושון, תשע"ד, עמ' תשצ"ב-תשצ"ג, שדן בדבר ומשער שנולד מאוחר יותר.

103 ר' אריה לייב מזכיר את המשנה למלך רק 4 פעמים בספרו שאגת אריה, ואף לא פעם אחת בספרי החידושים שלו לש"ס - טורי אבן וגבורות ארי. תופעה זו נשמעת הגיונית לאור העובדה שבשאגת אריה מובאים מעט מאוד אחרונים, וכן לנוכח כך שפירוש המשנה למלך על ספרי אהבה וזמנים - הנושאים שהשאגת אריה עוסק בהם - הוא דל יחסית.

ועוד, הרב תאומים כתב קונטרס שלם על ספר 'פרשת דרכים' של הרב רוזניס בו הוא מסכם בקצרה את דבריו ומשיג עליו בכמה מקומות.¹⁰⁴

בספריו של רבי אריה הלר - קצות החושן (ומשובב נתיבות), אבני מילואים (והשו"ת) ושב שמעתתא - מוזכר שמו של המשנה למלך לפחות 214 פעמים. לעומתו מוזכרים: הלחם משנה 55 פעמים; החוות יאיר 14 פעמים; הפנים מאירות 9 פעמים; הפני יהושע 120 פעמים; הצ"ח אינו מופיע כלל, בעוד הנודע ביהודה מופיע 23 פעמים.

בספריו הרבים של הרב יעקב לורברבוים, בעל 'נתיבות המשפט', מוזכר שמו של המשנה למלך 151 פעמים. לעומת זאת הלחם משנה 77 פעמים, הפני יהושע מוזכר 120 פעמים, הפנים מאירות 4, החוות יאיר 3 פעמים, הצ"ח לא מוזכר כלל בעוד שספר השו"ת 'נודע ביהודה' מוזכר 37 פעמים.

בספרי החתם סופר (חידישים על השו"ע, על התלמוד; שו"ת; 'תורת משה') מוזכר המשנה למלך 426 פעמים: פחות ממה שמוזכר הפני יהושע, אך יותר ממה שמוזכרים אחרונים אחרים בני התקופה.¹⁰⁵

בכתבי חותנו רבי עקיבא איגר מוזכר המשנה למלך 395 פעמים לפחות, יותר מפי שניים ממכות הפעמים שמצוינים בהם כל אחד מהספרים האחרים שהזכרנו.¹⁰⁶ כל זאת מבלי לכלול את גליון הרמב"ם של רבי עקיבא איגר (משום שאיננו כלול במאגר פרויקט השו"ת ולכן נבצר ממני לספק נתונים מדויקים לגביו), שחלקים גדולים ממנו מוקדשים לדיון בדברי המשנה למלך. באופן דומה מוזכר המשנה למלך בספר מנחת חינוך לפחות 386 פעמים, ובנוסף מוזכר הספר 'פרשת דרכים' 69 פעמים נוספות. הצ"ח מוזכר כ-200 פעמים, בעוד שו"ת נודע ביהודה, כמו גם אחרונים אחרים, מוזכרים רק פעמים בודדות. בספר מקדש דוד, שנכתב כחצי מאה לאחר מכן ועוסק בעניינים קדשים, טהרות וזרעים, מוזכר המשנה למלך 124 פעמים, בעוד רבנים אחרים מהמאה ה-18 בקושי מוזכרים.¹⁰⁷

104 הקונטרס הובא בסוף מהדורתו של יצחק אוחנה לספר פרשת דרכים (ירושלים: תשנ"ב) עמ' רצג-שיב. וראו עוד לעיל בהערה 81.

105 הלחם משנה מופיע 400 פעמים והפני יהושע 615 פעמים. החכם צבי כ-220 פעמים, החוות יאיר כ-80 פעמים. שו"ת הנודע ביהודה וספר הצ"ח מופיעים למעלה מ-130 פעמים כל אחד.

106 הלחם משנה מוזכר רק 165 פעמים בכתביו, הפני יהושע - לא יותר מ-84 פעמים (חלק מהפעמים מתייחסות מן הסתם לשו"ת פני יהושע, של סבו של הפני יהושע בעל החידושים לתלמוד), הפנים מאירות 127 פעמים, החוות יאיר 69 פעמים, הצ"ח 36 פעמים, וספר השו"ת הנודע ביהודה 36 פעמים.

107 מלבד ההשפעה הרבה שהייתה למשנה למלך על חכמי אשכנז, יש לעיין בנוגע למידת ההשפעה שהייתה לו על חכמי המזרח. בדורו של הרב רוזניס עצמו אנו מוצאים כמה עדויות לכך שהתייחסו

אינדיקציה נוספת להשפעתו הרבה של ספר משנה למלך ניתן לראות בכמות הרבה של פירושים לרמב"ם שנכתבו מאז ועד היום וכוללים את המילה 'מלך': שער המלך, יד המלך, מעשי למלך, אוצר המלך (שני חיבורים לפחות בעלי שם זה), בית המלך (שלושה חיבורים לפחות בעלי שם זה) ועוד.

מעבר לאזכוריו הרבים של המשנה למלך עצמו, חכמים רבים (כמו רבי אריה הלר ב'קצות החושן', רבי ישראל וולף ב'שער משפט' ור' עקיבא איגר בתשובותיו ובחידושו) מרבים להתייחס לחכמי המזרח תוך שהם מציינים במפורש כי הם מתייחסים לדברים 'שהובאו בספר משנה למלך'.¹⁰⁸ ניתן רק לשער כי כמות התשובות, הפסקים והפירושים של חכמי המרחב העות'מאני שאליהם נחשפו חכמים אלו באמצעות תיוכו הישיר והעקיף של המשנה למלך ושל הפניותיו של ר' יעקב כולי המצורפות לספר, הוא עצום.¹⁰⁹

אליו בכבוד רב (ראו לעיל בתחלת סעיף זה), אם כי ניכר שמעמדו של הרב אברהם קמחי היה רם יותר (ראו אצל שפיגל, לעיל הערה 1, עמ' 878-879). בדור שאחרי, הרב ישראל יעקב אלגאזי מזכיר אותו בכתביו 263 פעמים כאשר 167 מתוכם נמצאים בספרו הקצר אך החשוב 'ארעא דרבנן'. אולם, ר"י ברזילי מזכירו בספרו 'לשון ערומים' רק 4 פעמים. ובספרו המפורסם 'בתי כהונה' של רבי יצחק הכהן רפפורט שחי בירושלים והדפיס את ספריו באיזמיר, לא מוזכר הרב רווניס אפילו פעם אחת. בדור שלאחר מכן, שער המלך מזכירו רק 22 פעמים, מרכבת המשנה לרבי אהרון אלפנדרי 15 פעמים, והרב יום טוב אלגאזי מזכירו 24 פעמים. כל אלו הם אינם מספרים גדולים כל כך של אזכורים. ראו גם לעיל בריש סעיף זה את יחסו של רבי חיים בן עטר, שחי בדור שאחרי הרב רווניס, אל הרב רווניס. עם זאת, אף הוא אינו מרבה להזכירו בכתביו.

108 קצות החושן לה, ד: 'ובמשנה למלך... כתב בשם מוהרי"ט'; שם לו, ז: 'ועיין משנה למלך... שכתב בשם מוהר"ש'; שם מב, ב: 'עיין משנה למלך... שמביא בשם מהרא"ח".

שער דעה (בסוף שער משפט) קסא, ז: 'והמשנה למלך... הוסיף עוד בשם המבי"ט'; שם קסב, א: 'וכבר עמד בזה מוהר"ש בתשובה (ח"א סי' פ"ט) והניח בצ"ע הובא במשנה למלך". שער משפט עה, ח: 'והרא"ח (ח"א סי' א') שהביא המשנה למלך". רבי עקיבא איגר בבא קמא נו, א: 'ומתוך דברי הרשב"א שזכרנו נסתרים דברי מוהר"ש שהובא במשנה למלך'; שם בבא בתרא לב, ב: 'הן אמת דלמ"ש המשנה למלך בשם מהרא"ש (רבי אהרן ששון) והפמ"א דדוקא בספיקא דרבואתא". אף ההתייחסות לריב"ש, שהיה ידוע באשכנז עוד לפני המשנה למלך ודבריו הובאו פעמים רבות מאוד בבית יוסף, היא לפעמים מתוך דברי המשנה למלך. למשל: שם יבמות לב, א: "דלכאורה ק' לפמ"ש המל"מ... בשם הריב"ש"; שם כתובות לג, ב: "וכמ"ש בתשובת הריב"ש והובא במל"מ שם".

ובחתם סופר לעיתים גם דברי הריטב"א מובאים מתוך דברי המשנה למלך, כמו בחידושו ליו"ד סי' קצב ד"ה ולכאורה יראה, ובחידושו לחולין יא, א ד"ה ואמנם.

109 כפי שראינו לעיל (בפרק ג סעיף 3), העורך מרבה להפנות לכתבים נוספים של חכמי המזרח מהדורות הסמוכים לו. רבים מהם, ניתן לשער (ומחקר יסודי עוד צריך להיעשות בעניין), לא היו

מנגד, ראוי להדגיש כי הן הרב רוזנים והן רבי יעקב כולי מודעים היטב גם לספרות האשכנזית העדכנית של תקופתם, והם לא נמנעים מלהפנות אליה ולדון בדבריה.¹¹⁰ ההפניות והאזכורים הרבים מרמזים על קשר הדוק למדי בין המרחב העות'מאני למרחב האשכנזי בתקופה זו, על אף, ואולי דווקא בגלל, המלחמה הבלתי פוסקת בין האימפריה העות'מאנית לכוחות אירופיים. שתי התנועות הרוחניות הגדולות ביותר בעם היהודי במאות ה-17 וה-18 - השבתאות והחסידות - נוצרו במרחב החיכוך שבין האימפריה העות'מאני לכוחות האירופאיים. לא מן הנמנע אפוא שאף את התנופה הלמדנית של המאה ה-18 יש לקשור לאירועים ולאינטראקציות שהתרחשו במרחב זה, אך ביסוס הטענה ושכלולה מצריך מחקר נוסף.

סמליה של ראשית 'תקופת הלמדנות' הם ללא ספק אשכנזים - השאגת אריה, הנודע ביהודה, הקצות, הנתיבות, החתם סופר ורבי עקיבא איגר - כולם חיו ופעלו במרכז אירופה. האם בהכרח היו רבנים אלו חדשנים, עמוקים ואנליטיים יותר משער המלך, המהרי"ט אלגאזי וה'חקרי לב' בני זמנם? קשה לשפוט. מכל מקום נוכל להכיר בעובדה שהם השפיעו השפעה מכרעת יותר על המשך המגמות הלמדניות, שהביאו בסופו של דבר למהפך הנוסף - ה'בריסקאי', וללמדנות הישיבתית כפי שהיא נתפסת כיום. מכל מקום, גם אם נקבל הנחה זו ונמקד את הדיון בציר האשכנזי, אין כל הכרח לחפש את מקורות השיטה והמשפיעים עליה דווקא שם.¹¹¹

נפוצים באשכנז, ויתכן שלא היו ידועים שם כלל. בזכות הערותיו של הרב כולי, משמש אפוא ספר 'משנה למלך' גם כצוהר לדבריהם של כל חכמי האימפריה העות'מאנית בדורות שקדמו לו. מן העניין להביא כאן סיפור אנקדוטלי שמביא החיד"א בשם הגדולים (לעיל הערה 4): "ראיתי בס' חדש שנדפס בפראנקפורט דאדר שנת תקל"ה זה שמו מכלל יופי שבהקדמתו נסתפק מי היה הקודם בזמן אם הרב מהר"ם אלשיך או הרב מהר"י רוזאניס וכתב ששאל לחכמים וגם עיין בסדר הדורות שפשוש ולא מצא מי קודם ע"ש". כפי שכותב החיד"א במקום, כמובן שמהר"ם אלשיך קדם בהרבה למשנה למלך (בכ-150 שנה). אף על פי כן, נראה כי ניתן ללמוד הרבה מאותו ספק שנסתפק בו המחבר של ספר מכלל יופי. המשנה למלך הוא המפרש האחרון שנדפס על הרמב"ם, והעובדה שהפך להיות פרשן קלאסי וסטנדרטי נותנת את התחושה כי מדובר בספר עתיק. סיפור זה יכול להעניק לנו תובנה נוספת: משנה למלך מזכיר פעמים רבות את חכמי המזרח מהדורות הסמוכים לו. אילו רק הכיר בעל ספר מכלל יופי מישהו מחכמים אלו, יכול היה לדעת בנקל כי המשנה למלך חי בתקופה מאוחרת יחסית. אכן נראה כי לא הוא ולא החכמים ששאל הכירו כראוי את החכמים המזוכרים במשנה למלך, מה שמחזק את טענתנו כי המשנה למלך היה מהספרים שהפיצו את תורתם של חכמי המזרח במרחב האשכנזי במאה ה-18.

110 ראו לעיל בפרק ד סעיף 2.

111 ואכן, גם תא שמע וגם הרב משה ליכטשנטיין מודעים היטב להתמקדותם ביצירה האשכנזית. כך אצל תא שמע, לאחר שהוא קובע בחגיגות: "כמה עובדות ברורות, שאינן ניתנות לערעור,

ז. סיכום

במאמר זה ביקשתי להראות כי אחת מהדמויות החשובות והמשפיעות על שורת הרבנים הנ"ל הוא רבי יהודה רוזניס, בעיקר בספרו 'משנה למלך'. אינני חושב שיש בהכרח לכלול אותו ב'תקופת הלמדנות', או שהוא מבטא באופן בשל מגמות שמגיעות לשיאן רק שני דורות ויותר לאחר פטירתו, אבל בהחלט נראה מן הדיון דלעיל כי הוא מטרים ומבשר כמה מאפיינים חשובים של תקופה זו, הן מאפיינים שצוינו כבר על ידי החוקרים הנ"ל, והן מאפיינים אחרים שעליהם הצבעתי, והמהווים מאפיינים חשובים של דרך הלימוד בתקופה זו.

מציבות את ספר "פני יהושע" כפותח דף חדש בתולדות הספרות הפרשנית לתלמוד במערב", הוא מעיר בסוגריים: "במערב" דווקא, כי אינני מתמצא די צרכי בפרשנות לתלמוד שחיברו חכמי המזרח בתקופת האחרונים" (כנסת מחקרים, עמוד 272).

אצל הרב משה ליכטנשטיין ההצדקה להתמקדות בלמדנות האשכנזית נובעת מהניתוח שלו, הרואה בפרסום השולחן ערוך 'מפץ גדול' שגרם לכל השינויים והתמורות בעולם הפסיקה והלמדנות האשכנזיים, כפי שפורט בקצרה לעיל. בעולם הלימוד הספרדי, לעומת זאת, לא נודעה לשולחן ערוך השפעה כזו, מפני שפסקיו תואמים ברובם המכריע את הפסיקה והמנהג שהתקיימו כבר במרחב הספרדי, ולפיכך לא גרמו לאותו חיכוך פרקטי ואינטלקטואלי. על כן לא נוצרו אפוא חיבורים ספרדיים רבים סביב השולחן ערוך, וממילא לא הגיעה תחושת המיצוי שהיא זו שעוררה והציתה את תחילתה של תקופת הלמדנות.

על אף שאין לחלוק על עובדות אלו, ועל כך שאכן במרחב הספרדי הכתיבה סביב הרמב"ם היא הנפוצה והמקובלת יותר מכתבה סביב השולחן ערוך, עד לשלהי המאה ה-18 לפחות, קשה לעניות דעתי לתלות בכך את ההבדלים שבראשית תקופת הלמדנות, שהרי הם בבחינת 'כח כחו' של פרסום השולחן ערוך, ואם תמצוי לומר - גרמא בעלמא.

אליבא דאמת, לעניות דעתי, ההבדלים בראשית תקופת הלמדנות בין המרחבים אינם גדולים כלל. כאמור, מבחינות רבות, החדשנות, העמקות, ואף הדמיון לסגנון הלימוד הבריסקאי הקלאסי, של דמויות מפתח מהמרחב הספרדי כמו המשנה למלך, מהר"ם בן חביב והמחנה אפרים, אינן נופלות מאלו של מקביליהם האשכנזים, על אף קדימותם בזמן.